

L'URBANISME A LA CIUTAT HISPANA AL LLARG DE L'ANTIGUITAT TARDANA

Josep M. Gurt i Esparraguera* - Rafael Hidalgo Prieto**

INTRODUCCIÓ

La ciutat de l'antiguitat tardana s'ha d'entendre com el resultat d'un procés de llarga gestació i es pot definir en bona part a través de la nova configuració que va prendre l'espai urbà. Alguns dels fenòmens urbans que caracteritzaren la nova ciutat de l'antiguitat tardana s'han de veure com una evolució dins de la mateixa ciutat clàssica: els abandonaments que patiren els edificis públics, entesos com la pèrdua de la funció primària per a la qual varen ser concebuts, l'ocupació progressiva de la trama viària o el col·lapse de la xarxa de clavegueram i, excepcionalment, l'abandonament quasi general de la ciutat. Hi ha altres fenòmens que s'han de considerar nous i que representaren un canvi autèntic en relació amb la situació anterior. Els més evidents són la reducció del perímetre urbà d'algunes ciutats, l'abandonament d'amplis espais intramurs, canvis en els paviments i en la cota de circulació de la trama de carrers o el nou model d'ocupació dels edificis públics, reflex, sens dubte, d'un nou patró d'assentament i distribució de la població en la ciutat. Però no s'ha d'intentar reduir aquest canvi a un únic moment cronològic. Així, el registre arqueològic demostra que en determinats llocs el fenomen de la reocupació s'inicià molt aviat. Les dades arqueològiques dels darrers anys tendeixen a portar-lo cada vegada a moments més primerencs. Hem de situar aquí l'inici de l'antiguitat tardana, o simplement destacar la promptitud en què tingué lloc la transformació de la ciutat clàssica en determinats punts d'*Hispania*?

* Universitat de Barcelona.

** Universidad Pablo de Olavide.

LA DESESTRUCTURACIÓ URBANA

Intentem definir la nova configuració de l'espai urbà de la ciutat de l'antiguitat tardana a partir de la transformació dels models urbans colonials. És, doncs, des d'aquesta òptica que podem parlar de *desestructuració urbana*.

Reducció del perímetre urbà i abandonament d'amplis espais intramurs

Un dels fenòmens més característics que s'han observat dins la desestructuració urbana és el de la contracció, testimoniada a partir dels nous perímetres urbans marcats per la presència de muralles a partir del final del segle III, si ens basem en les escasses datacions arqueològiques disponibles. Un altre dels fenòmens, més recent quant a constatació però d'igual transcendència o més, és l'abandonament d'amplis espais intramurs, referits sempre al recinte urbà que ocupava la ciutat durant el període imperial. Les observacions arqueològiques tenen una importància cabdal per a determinar si simplement hi hagué abandonament de l'espai i, lògicament, concentració de la població però sense reducció del perímetre urbà, o si, en realitat, l'abandonament de determinats espais urbans comportà també la reducció del perímetre de la ciutat. En aquests casos, el coneixement del recinte emmurallat o la reutilització de l'espai abandonat com a zona de necròpolis ajudaran a aclarir la dinàmica seguida per la ciutat de l'antiguitat tardana.

Emporiae és un dels casos més contundents, ja que s'abandonà la ciutat tardorepublicana i al·toimperial i, des del final del segle III o a l'inici

del IV, s'ocupà un recinte diferent, molt reduït (Nolla, 1993; Nolla i Sagrera, 1995). L'antiga illa de Sant Martí, amb la seva muralla tardana envoltant un espai que no supera l'hectàrea i mitja, és l'únic espai aparentment estructurat. Es continua discutint la cronologia de la muralla; per a uns s'hauria de situar al final del segle IV i a l'inici del V, però en els darrers treballs de Nolla, aquest autor s'inclina per una cronologia més antiga, i la situa al final del segle III o a l'inici del IV, tot i que els seus arguments continuen sense ser definitius, tal com ell mateix reconeix. La troballa d'una nova *mensa* reaprofitada a l'església medieval de Sant Martí, que s'afegeix a l'exemplar ja conegut, apareix amb absoluta lògica com un nou indicatiu de l'existència d'un temple intramurs. L'aparició d'algunes tombes intramurs, al costat de l'església medieval de la qual formaven part les dues *mensae* recuperades fins ara, podria ajudar a la localització d'un complex cristià en aquest sector, tal com caldria. La topografia de la nova ciutat es completa amb una sèrie de necròpolis i temples situats en allò que serien els seus *suburbia*. Una d'aquestes seria la necròpolis del port, situada a l'antiga ciutat hel·lenística, per a la qual es proposa una cronologia inicial dins la segona meitat del segle III, tot i que el temple edificat —*memoria-martyrium*— seria posterior al seu inici. A ponent i al sud de l'antiga ciutat romana, es localitzen altres zones de necròpolis relacionades amb estructures pertanyents a esglésies altomedievales superposades a estructures anteriors, entre les quals destaca, a l'església de Santa Margarida, l'únic baptisteri conegut per *Emporiae*, construït sobre una zona funerària tardana. Recentment, s'ha proposat una datació entorn dels segles V-VI per a aquest baptisteri. El paviment d'*opus signinum* que envolta la piscina n'indica la inserció en una sala de grans dimensions, que, lògicament, ha de correspondre a un complex arquitectònic important. Aquest complex podria ser el grup episcopal d'*Emporiae*, i així ho indicaria la presència de la piscina baptismal. No obstant això, no s'ha de descartar que es tractés d'un primer complex episcopal creat en una zona de necròpolis i que, posteriorment, el grup episcopal es traslladés a Sant Martí, i el conjunt seguís amb una funció funerària i de monestir, en definitiva, com a *suburbium* cristià.

Un cas menys conegut, però exemplar, és el que presenta la ciutat d'*Egitania* (Idanha). El perímetre determinat per la muralla tardana (de difícil datació arqueològica, ja que s'assenta directament sobre la roca, sense trinxera de fonamentació, excepte on se superposa a construccions imperials),

en la construcció de la qual es reaprofitaren nombrosos elements pertanyents a la ciutat imperial, sembla que significa una clara contracció del perímetre urbà. El testimoni es detecta en els punts on la muralla s'assenta en zones ocupades anteriorment per habitatges d'època imperial. El perímetre urbà és molt reduït i, com en molts altres casos, grup episcopal (tot i que no es coneix gaire bé) i superfície intramurs no guarden cap tipus de proporcionalitat. La seva col·locació, en un angle de la trama urbana, darrere el fòrum, el situa en una posició semblant al cas de *Barcino*. Fins i tot, de les proporcions existents entre la superfície atribuïble al grup episcopal i la superfície total del recinte emmurallat, se'n podria fer un paral·lelisme, tot i que no són idèntiques. Un altre exemple molt més conegut és *Conimbriga*, on, igual que en el cas anterior, la construcció de la muralla superposada al teixit habitatiu anterior denota una voluntat de reduir la dimensió de l'espai protegit (Alarcão i Etienne, 1977).

A *Italica* es començà a despoblar l'ampliació d'Hadria a partir del segle III i, progressivament, la ciutat tendí a concentrar-se una altra vegada entorn de la *vetus urbs*, l'antic recinte fundacional, situat a la zona més elevada, en el sector més fàcil de defensar. En la zona de contacte entre la *vetus urbs* i la *nova urbs*, lloc on amb l'ampliació d'Hadria es devia haver eliminat la muralla republicana, es construï un nou tram de muralla, que molt probablement deu ser el reforç portat a terme per Leovigild durant el setge de Sevilla (*Ioh. Biclari. Chron.* a 584.1). Aquest nou tram de cinta murària no hauria fet altra cosa que formalitzar el que a mitjan segle VI era el veritable perímetre de la ciutat, és a dir, l'espai que en aquell moment es mantenia urbanitzat i ocupat.

D'igual o més transcendència per a poder definir la dinàmica urbana de la ciutat tardana foren els abandonaments que s'observen dins l'antic recinte urbà imperial, sense que la presència de noves muralles marquin la reducció del seu perímetre. S'ha de fer una distinció molt clara entre el que pot ser una reducció del perímetre urbà i el que pot ser un abandonament important de part de la ciutat, sense que el retraïment de la població a un sector determinat signifiqui que la resta del perímetre intern del recinte urbà passi a considerar-se *suburbium* extern. Podem pensar que, per als seus habitants, la ciutat continua essent la que fou durant l'alt Imperi. D'alguna manera, el cadastre urbà continuava vigent, però ha de ser el registre arqueològic que ha de demostrar si en tots els casos l'espai cadastral de la ciutat imperial coninuava vigent

—si n'hi ha memòria— o si l'abandonament d'una part com a espai habitat va modificar-ne l'ús i, per tant, el sector abandonat deixà de ser zona urbana per a passar a formar part, probablement, dels *suburbia* de la ciutat.

Els casos més significatius i que mereixen ser discutits en aquest sentit són *Tarraco*, *Valentia*, *Carthago Nova*, *Corduba* i *Caesaraugusta*. De tots aquests, i fins ara, el més clar és *Tarraco*, on entre els segles III i IV sembla que s'abandonaren amplis espais de la zona residencial intramurs, la compresa entre el circ i el port (Macias Solé, 2002; Gurt Esparraguera i Macias Solé, 2002). No sembla que hi hagi indicis raonables d'activitat en aquest espai, intensament excavat els darrers anys. Els resultats publicats fins ara mostren l'abandonament de la xarxa de clavegueram, amb dates que oscil·len entre la primera i la segona meitat del segle IV, segons els materials arqueològics documentats en els nivells de sediment més modern format a l'interior (Macias *et al.*, 1997). Aquest gran espai abandonat separà el nucli urbà habitat durant l'antiguitat tardana, a la part alta de la ciutat, del barri nascut al sector portuari. Per a *Valentia*, i a partir de l'abandonament d'una part del sector nord de la ciutat, Ribera proposa una reducció del perímetre urbà (Ribera Lacomba i Rosselló Mesquida, 2002). No obstant això, l'aparició —important en nombre— de sitges excavades al subsòl de tot aquest espai i el fet de ser el sector de la ciutat altoimperial més proper al riu, on devem suposar que se situava el port de la ciutat, ens fa plantejar que el perímetre urbà es continuava mantenint, tot i que potser amb una activitat diferent a la que havia tingut segles enrere. Per tant, pel que fa a l'hàbitat entès en el sentit de zona residencial —d'habitatge— és raonable pensar que *Valentia* va tenir una dinàmica semblant a la de *Tarraco*. A *Carthago Nova*, on l'urbanisme es començà a desfigurar ja a partir del segle II, conjuntament amb l'abandonament que patiren els seus edificis públics i part de les seves *domus* (Ramallo Asensio, 2000), i a *Corduba*, on aquest mateix fenomen tingué lloc a partir de la segona meitat del segle III (Hidalgo, 2002), sembla que durant l'antiguitat tardana s'ocupà tan sols el 50 % de l'antic recinte urbà d'època imperial i l'espai ocupat sempre és el mateix, el més proper al port de la ciutat. Però en el 50 % desocupat es detecta la presència d'enterraments. Segons el nostre parer, aquest fet indica clarament el canvi de funció d'aquests amplis espais intramurs. O bé havien deixat de tenir un sentit urbà, i per tant estem davant de dos casos de reducció del perímetre de la ciutat, o bé estem davant de la cons-

tatada i alhora discutida entrada dels espais funeraris dins dels recintes urbans. En situacions d'aquesta mena, tot sembla més clar quan els enterraments intramurs es poden relacionar amb algun edifici de culte, però tot deixa de tenir sentit quan l'edifici de culte no apareix. Per a poder barallar una hipòtesi o l'altra, ens hauríem de preguntar si en aquestes dues ciutats les muralles existien i seguien funcionant com a tals. Per les dades que s'utilitzen actualment, sembla clar que a *Carthago Nova* no hi havia una muralla que definís un nou perímetre urbà més reduït i, per tant, en cas que l'antic seguís funcionant, les tombes estarien clarament dins el recinte urbà. A *Corduba* se sap que continuaven en funcionament al segle VI, ja que així sembla que ho indica el setge d'Àgila a la ciutat, durant l'enfrontament de Leovigild i Ermenegild, i les reformes o els reforços detectats en un parell de punts del sector nord, corresponents a portes. Igualment, el 711 la muralla devia continuar funcionant, tot i que devia estar ja molt malmesa, com es pot deduir de l'entrada de les tropes de Mughit per un flanc dèbil (degradat) del seu tram sud. Tot això ens demostra que realment les tombes apareixen intramurs i, igual que a *Carthago Nova*, aquest fet ha de tenir una explicació. Investigacions arqueològiques futures en ambdues ciutats hauran de donar un sentit funcional a aquests grans espais aparentment buits, excepte per la presència d'aquests enterraments, els quals probablement no estiguin aïllats sinó relacionats amb determinades estructures que redefeixin l'antic teixit urbà del sector. *Caesaraugusta* ofereix també una imatge semblant, ja que la valoració de les troballes arqueològiques, complementades per les informacions textuals, permet deduir que l'activitat sembla que es concentra en la meitat oriental de la ciutat, on havia estat situat el fòrum i on seguia existint l'accés al port fluvial i, no obstant això, les muralles sembla que continuaven amb la seva funció, però, a diferència de les dues ciutats comentades anteriorment, les necròpolis estaven al *suburbium*, sense que fins avui s'hagin detectat enterraments dins el recinte urbà (Pérez, 2003). Per tant, la meitat occidental d'aquest recinte devia estar desocupada, però en cap cas convertida en zona d'enterrament. Realitat arqueològica o atzar de la investigació?

Aquesta situació, que marca un abans i un després, dues dinàmiques urbanes absolutament diferents, ens hauria de fer reflexionar sobre la continuïtat urbana: una mateixa ciutat i dues dinàmiques distintes o dues ciutats diferents sobre un mateix solar?

En altres casos, encara és més difícil precisar la dinàmica urbana que seguiren determinades ciutats. A *Iluro*, aparentment tan sols es detecten estructures relacionades amb una activitat d'habitabilitat en el sector del fòrum de la ciutat —sector nord— (Cerdà *et al.*, 1997). Els sectors central i sud del *Kardo maximus* es rebliren al final del segle v amb un estrat potent que esborrà qualsevol traça de l'urbanisme anterior i les infraestructures corresponents, amb la intenció clara de crear una plataforma, base de noves construccions, de factura molt modesta si tenim en compte els testimonis conservats (Cerdà *et al.*, 1997). Però, d'altra banda, les fosses d'espoli, detectades indiscriminadament en totes les zones excavades intramurs, tenen un comportament semblant: totes es reompliren amb escombraria urbana, entre la qual hi ha material ceràmic que revela l'activitat comercial de la ciutat amb l'exterior durant els segles vi i vii (Cela *et al.*, 2003). L'existència d'aquests abocadors delata la presència d'una població probablement establerta als mateixos espais que foren espoliats. Si cal jutjar per la seva distribució, aquesta població no es concentraria en el sector del fòrum, tal com semblaria que indiquen les sitges excavades en aquest espai, sinó que la trobaríem pràcticament a tota la ciutat.

L'abandonament d'amplis espais intramurs es pot observar des d'una altra perspectiva i interpretar com a testimoni de dinàmiques urbanes diferents. La ciutat de *Baetulo* se'ns presenta com un exemple certament complex (Padrós Martí, 1999). El sector central, incloses part de les estructures corresponents al fòrum de la ciutat, així com els carrers adjacents i les seves infraestructures, sembla que patí un col·lapse durant el segle ii. La coincidència dels horitzons materials registrats als nivells de rebliment de les estructures constructives, dels vials i de les deposicions que s'observen en els desguassos generals dels carrers, així ho fan pensar. L'acció esborra en gran part l'urbanisme del sector estudiat, i el nou urbanisme prescindí de part dels seus carrers. Però, quan apareix aquest nou urbanisme? Aparentment al segle v. Què va succeir mentrestant? Si ens basem en els resultats estrictament arqueològics, s'estableix un *hiatus* superior a dos segles. Per tant, en cas d'extrapolar els resultats a tota la ciutat, estaríem parlant de la mateixa ciutat o de ciutats diferents? En aquest sentit, creiem que s'han de valorar altres elements de què es disposa. D'una banda, l'epigrafia, que ens informa que la ciutat seguia existint al segle iii o almenys recorda el seu estatus municipal. D'altra banda, fins a quin punt és correcte utilitzar la cro-

nologia del material arqueològic registrat en els nivells de rebliment, de deposició secundària, per a datar l'acció de terraplenament del sector? Si bé creiem que aquesta qüestió és real, en aquest cas els horitzons materials corresponents als nivells de rebliment són els mateixos que els registrats en les deposicions existents en els desguassos i, per tant, es fa difícil posar en crisi la cronologia atribuïble a ambdues accions. Tampoc no sembla lògic pensar en la desaparició simultània de dipòsits, posteriors als ressenyats, en ambdós ambients, reblint estructures arquitectòniques, vials i alhora desguassos. Si acceptem aquest raonament, hem d'admetre que molt aviat es desfigurà l'urbanisme d'un espai important de la ciutat de *Baetulo*, però no obstant això, la ciutat —la mateixa— seguia existint i que tan sols en un moment molt tardà es reocupà el solar —segle v?—, el qual molt ràpidament es reblí de nou —segle vi—, i es creà un nivell de circulació sobre el qual s'establiren una sèrie d'enterraments que difícilment es poden qualificar com a necròpolis. Una dinàmica complexa d'una mateixa ciutat?

Abandonament de la xarxa general de clavegueram. Ocupació progressiva de la via pública. Canvis en els tipus de sòls i en la cota de circulació de la xarxa de carrers

Una sèrie de fenòmens més específics determinaren també el pas d'una ciutat marcada pels models colonials a una altra amb característiques ben diferents. Entre aquests trobem l'abandonament de la xarxa general de clavegueram, l'ocupació progressiva de la via pública i els canvis en els tipus de sòls i en la cota de circulació dels carrers. Els dos primers es començaren a detectar molt aviat, dins un context clarament imperial, mentre que el tercer sembla que és un fenomen propi i exclusiu de la ciutat de l'antiguitat tardana.

Pel que fa a l'abandonament de la xarxa general de clavegueram, comença a detectar-se molt aviat, tot i que de forma excepcional, com és el cas de *Baetulo*, on els col·lectors urbans quedaren inutilitzats a partir del segle ii. Si exceptuem aquests casos primerencs, que tenen relació, tal com hem indicat anteriorment, amb situacions urbanes de canvi profund o fins i tot traumàtic, ja durant el període imperial, en els casos restants el canvi en la xarxa de sanejament fou un fenomen tardà. Així, a *Tarraco* se situa entre el segon i el tercer quart del segle iv (Adserias *et al.*, 1996-1997), a l'igual que succeeix a *Corduba*, mentre que a *Emerita*

(Alba Calzado, 2000, p. 291) i a *Barcino* es documenta al segle VI (Beltrán de Heredia Bercero, 2001, p. 101-102). El testimoni arqueològic dels pous morts a la mateixa *Barcino*¹ és indicador d'un canvi en aquest sentit, que coincidí amb l'abandonament de la xarxa general de clavegueram de la ciutat. A *Iluro*, veiem que encara al principi del segle IV es reparà part del col·lector general del seu *Kardo maximus*, que va perviure fins al segle següent, en el moment en què s'abandonaren simultàniament el carrer i el col·lector (Cerdà *et al.*, 1997, p. 142).

Però, com es detecta arqueològicament l'abandonament d'un clavegueram? Com s'interpreta la seqüència arqueològica de la seva amortització? És possible que sigui incompleta pel fet que existís una acció de deposició-erosió com a conseqüència d'una circulació violenta d'aigua per la part lliure de sediment? No hem d'oblidar que estem sotmesos a un règim irregular de pluges, característic del clima mediterrani, i que la topografia de la majoria de les nostres fundacions presenta fortes variacions de cota. Així, al gran col·lector que recull l'aigua de pluja del *Concilium Provinciae* de la ciutat de *Tarraco*, se li pot atribuir una data d'abandonament entorn dels segles VI-VII, al sector del circ de la ciutat, mentre que en un sector que correspon ja a la part baixa de la ciutat, les datacions arqueològiques que proporcionen els materials trobats al seu interior en les diverses intervencions indiquen que es va deixar de fer servir al llarg del segle IV.

Probablement, i de forma paral·lela a l'abandonament de la xarxa general de clavegueram, es començaren a detectar problemes en l'abastament d'aigua a les ciutats. Exemples com el de l'abandonament de grans conduccions d'aigua com a *Baetulo*, datat ja en època flàvia (TSS, TSH, comuna africana) (Padrós, 1998), la proliferació de cisternes en època tardana a *Tarraco* (Macias Solé, 2000; Macias Solé en aquest mateix volum), o l'abandonament de les grans termes urbanes citades en aquest article són un clar testimoni de les

dificultats de mantenir un subministrament regular d'aigua a les ciutats.

L'ocupació parcial de la calçada, amb la compartimentació consegüent d'un espai que fins al moment havia estat transitable, és un fenomen que no podem atribuir a l'antiguitat tardana, tot i que la majoria d'exemples que en tenim corresponen a aquest període. Encara que el resultat final d'aquesta acció sigui sempre el mateix, és a dir, una contribució clara a la creació d'un nou urbanisme, la dinàmica urbana que hi portà fou diferent. Documentem ocupacions i obstruccions de carrers a *Baetulo* (Comas *et al.*, 1994) i a *Emporiae* (Castanyer *et al.*, 1993, p. 161), ja a partir del segle II i durant el segle III a *Barcino* (Beltrán de Heredia Bercero, 2001, p. 98) i a *Corduba*, quatre ciutats en què aquest tipus d'accions respongueren a situacions molt diferents, ja que en les dues primeres i en la quarta és el reflex de canvis profunds en tot l'àmbit urbà, mentre que en la tercera aquestes accions no desvirtuaren significativament la xarxa augustal, que tan sols es va veure alterada uns segles després.

Però fou a partir del segle IV quan el fenomen de les ocupacions adquirí força. El cas d'*Emerita* és molt significatiu (Alba Calzado, 2001, p. 411), però els exemples més impactants els tenim a *Barcino* i a *Valentia* en els segles V i VI, amb veritables alteracions de l'urbanisme que significaren la interrupció total i la privatització de la part de la viabilitat de la ciutat, sense que aquest fet tingui res a veure amb els terraplenaments d'amplis sectors urbans de què ja hem parlat. En aquests casos continuava existint una relació amb l'urbanisme anterior d'època imperial i la transformació es féu a partir de l'organització imperial. A *Barcino*, tenim l'ocupació total d'algun eix de la xarxa ortogonal augustal: s'anul·là un dels carrers de la trama imperial, l'eix del qual perviu convertit en un corredor de circulació privat, i en quedà una altra convertida en un simple carreró, tot això com a conseqüència de l'ocupació de dues *insulae* de la ciutat per part del grup episcopal (Bonnet i Beltrán de Heredia Bercero, 2001, p. 88-90; Beltrán de Heredia Bercero, 2001, p. 104). A *Valentia*, el sector ocupat pel fòrum fou l'escollit per aixecar el gran complex episcopal (Ribera Lacomba i Rosselló Mesquida, 2000b). Part de la seva construcció assenta els seus fonaments directament sobre el *Kardo maximus* i interromp així el seu traçat cap al sud. Aquesta circumstància obligà a desviar la via per evitar el conjunt episcopal (Ribera Lacomba i Rosselló Mesquida, 2000a, p. 159). També al mateix lloc es pot observar que, mentre el *Decumanus maximus*, a

1. Beltrán de HEREDIA BERCERO, 2001, p. 102; a les *insulae* detectades al sector de la plaça de Sant Miquel, on les grans *domus* que les ocupaven es van veure transformades en un entramat de petits habitatges organitzats a partir de petits vials que subdivideixen les antigues *insulae*. S'hi observa l'existència d'una sèrie de col·lectors connectats a pous morts. Devem la informació a M. Raya de Cárdenas; un exemple semblant pot ser el del barri portuari de *Carthago Nova*, tot i que la presència d'un brocal obliga a pensar en un ús diferent (RAMALLO ASENSIO; RUIZ VALDERAS, 1996-1997, p. 1207-1208).

l'est del seu encreuament amb el *Kardo maximus*, patí, durant l'antiguitat tardana, un procés de monumentalització amb la incorporació d'un pòrtic fet amb material reaprofitat, a l'oest de l'encreuament aquest mateix *Decumanus maximus* s'interrompé en el moment de travessar el fòrum, com a conseqüència del fet que aquest edifici havia patit un procés de tapiat. Així doncs, els dos eixos viaris principals de l'antiga ciutat romana patiren una heterogènia transformació, d'una banda, la reducció de l'amplària de pas i, de l'altra, el manteniment d'aquesta amplària afegint-hi pòrtics nous, però també interrupció del pas amb reconducció de la via. Atesa la situació topogràfica de totes les operacions, sembla lògic atribuir-les a un poder públic, en aquest cas l'Església, igual que succeí a *Barcino*. Estem assistint, en aquest moment avançat de l'antiguitat tardana, a la substitució progressiva d'un urbanisme antic per un altre que primava l'itinerari per sobre de la retícula. Mentre que aquesta donava uniformitat a la ciutat, l'itinerari unia els pols d'atracció de la nova ciutat. En aquest cas, ens hem de plantejar si estem parlant de la mateixa ciutat o d'una ciutat nova? La resposta és que no ens hem de plantejar aquest dubte. Hi ha un concepte nou d'urbanisme, però la ciutat és la mateixa. El replantejament implica l'existència de la retícula antiga, que d'alguna manera continuava viva. És el mateix discurs que plantegem per als cadastres rurals (Gurt Esparraguera i Palet Martínez, 2001).

Un altre cas documentat recentment correspon a la ciutat de *Iesso* (Guissona), en què una indústria dedicada a l'elaboració de vi s'instal·là en part sobre el *Kardo maximus*, al final del segle v. En aquest cas, d'una banda, tingué lloc un recreixement important de la cota urbana i, de l'altra, el carrer no desaparegué, sinó que s'estrenyé considerablement i es privatitzà, ja que sembla clar que passà a ser un espai de circulació intern del nucli industrial (Uscatescu i García Giménez, en premsa).

El fenomen del recreixement urbà s'ha de veure des de diferents punts, ja que una cosa fou el recreixement dels carrers, que lògicament havia d'afectar l'urbanisme circumdant, i una altra cosa fou el terraplenament d'amplis sectors urbans. Exemples d'aquest darrer cas serien el circ de *Valentia*, on tingué lloc un veritable terraplenament del lloc abans de construir-hi a sobre, i *Iluro*, on el *Kardo maximus* i els seus edificis limítrofs foren coberts per un potent estrat al final del segle v. Aquests recreixements urbans, que aparentment eliminen qualsevol rastre de l'estructura urbanística anterior, poden indicar conceptualment l'existència d'una ciutat nova després d'una veritable interrupció

urbana. Podríem reflexionar sobre això a partir d'un exemple corresponent, aparentment, a un període temporal anterior i ja citat, *Baetulo*. L'arqueologia mostra que un ampli sector central de la ciutat interrompé la seva activitat durant el segle II. L'existència d'un ampli terraplenament planteja la possibilitat de la planificació d'un nou urbanisme, però la zona no torna a mostrar senyals d'activitat fins al segle V. Pel fet que, tal com ja s'ha argumentat, la ciutat seguí existint, hem de pensar que es combinen dos fenòmens: una nova planificació urbana, que coincidí amb una contracció urbana primerenca. Però mentre no es demostrí el contrari, la nova planificació s'ha de datar al segle V.

Juntament amb el recreixement urbà arribà un altre canvi significat per als sòls utilitzats als carrers de l'antiguitat tardana. Els exemples es repeteixen en ciutats com *Emerita* (Barrientos Vera, 1998, p. 118; Alba Calzado, 2001, p. 408-410), *Valentia* (Ribera Lacomba i Rosselló Mesquida, 2000a, p. 159), *Barcino* (Beltrán de Heredia Bercero, 2001, p. 101), *Baetulo* (Comas Solà *et al.*, 1999, p. 45) o *Corduba*, i en tots s'observa la generalització dels paviments de terra batuda o terra i runa. Paviments d'aquestes característiques devien estar sotmesos a una agressió constant per l'ús i per part dels agents atmosfèrics, cosa que comportaria una triple acció: erosió, transport i dipòsit dels materials que els constituïen. Aquesta triple acció i les reparacions successives van donar com a resultat un recreixement constant del nivell de circulació,² si bé és cert que aquest recreixement pot ser degut a situacions topogràfiques particulars. En les preparacions s'observa repetidament l'ús d'elements ceràmics de coberta —*tegulae* i *imbrices*— barrejats amb la terra, però en alguns casos el seu ús arriba a ser pràcticament exclusiu, com passa a *Baetulo* i a *Barcino*.³ Aquesta profusió d'ús de *tegulae* i *imbrices*

2. Hi ha excepcions, com per exemple a *Carthago Nova*, on l'estructura urbana que sorgí després del col·lapse urbanístic que patí la ciutat clàssica en època imperial presenta nous carrers sobreelevats però amb paviment de «placas rectangulars de distintes dimensiones reutilizadas» (RAMALLO ASENSIO, 2000, p. 590). Una cosa semblant succeí a l'antic municipi romà situat a El Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete), on la via d'accés a la ciutat, carrer principal en època tardana, que presenta nombroses repavimentacions i els recreixements consegüents, utilitzà morter de calç amb preparat de graves (GUTIÉRREZ LLORET, 2000, p. 156).

3. Per a *Baetulo*, devem la informació a P. Padrós; per a *Barcino*, agraïm un cop més la col·laboració a M. Raya de Cárdenas. El fenomen no és exclusiu; valgui l'exemple de Ginebra, de què tenim notícia gràcies a la informació facilitada per Ch. Bonnet.

al marge de qüestions tècniques —millor drenatge i millor retenció del pis de terra batuda— indica clarament un fort reciclatge de material que prové d'edificis en desús i una manca de necessitat de reciclatge segons la seva funció primària, ja sigui per sobreabundància d'aquest material o perquè s'ha perdut la tradició del seu ús com a element de coberta.

En alguns casos, els recreixements observats són considerables. Un bon exemple, tot i que potser molt puntual, pot ser el que s'observa en un determinat punt de l'*intervallum* de la muralla de *Barcino*. En aquest cas, la variació de cota entre el nivell de circulació testimoniat al segle I i el nivell de circulació corresponent al segle VI és de 3 m. Variacions d'aquest ordre, quines implicacions poden tenir sobre l'urbanisme de la ciutat? És evident que en determinats casos signifiquen el final d'un urbanisme i l'aparició d'un urbanisme nou (canvi de rasants, etc.); curiosament és el cas de *Barcino* on, no obstant això (variacions de la mateixa magnitud han estat observades en altres punts de la ciutat), l'urbanisme augustal —la seva retícula— seguí vigent a la ciutat del segle VI.

L'ESDEVENIR DELS EDIFICIS PÚBLICS DE LA CIUTAT CLÀSSICA

En la nova configuració espacial de la ciutat de l'antiguitat tardana que intentem definir a partir de la transformació dels models urbans colonials, tingué un paper important l'esdevenir dels antics complexos monumentals de la ciutat clàssica. S'ha de considerar, en aquest sentit, la pèrdua de la funció primària d'aquests complexos, així com dels edificis que els componien —per a nosaltres, el seu abandonament, el seu espoli i finalment la reutilització de l'espai en alguns, i en d'altres, de les seves estructures, a què es donà un nou ús. En tot cas, no considerem la continuïtat de l'edifici tal com proposa Tuset en aquest mateix volum, i entenem que la veritable funcionalitat dels diferents complexos i els seus edificis respectius s'extingí amb la pèrdua de la seva funció primària. La continuïtat de les seves estructures no permet afirmar la continuïtat de l'edifici, almenys pel que fa als casos arqueològics coneguts a *Hispania* (sí que és veritat que aquests complexos, per la seva monumentalitat, marcaren en algunes ciutats el futur de les estructures urbanístiques posteriors, i això no tan sols és vàlid per al període de l'antiguitat tardana, sinó també per al període medieval). Així doncs, s'haurà de parlar d'un moment

d'abandonament, una fase d'espoli i d'una reocupació o una reconversió, com proposa Tuset.

Fins a quin punt aquests tres fenòmens es poden individualitzar i pautar en el temps? A *Cartago Nova*, l'abandonament del teatre i de l'amfiteatre es produí a partir del segle II, i l'espoli i la reocupació del teatre els coneixem amb tota seguretat a partir del segle V, però, el seu espoli no va començar ja abans? En aquest cas, no obstant això, l'ocupació seguí essent pública, amb la construcció d'un mercat, i no fou fins al segle VI quan es programà un autèntic barri portuari —la part alta del barri portuari— sobre el teatre (Ramallo Asensio i Ruiz Valderas, 2000, p. 314). A *Valentia*, sembla que s'hagi de considerar l'abandonament del circ durant el segle V, mentre que el rebliment i la reocupació es portà a terme a partir de la meitat del segle següent (Ribera Lacomba i Rosselló Mesquida, 2000a, p. 161-162). Hem d'interpretar que hi ha un temps mort, més llarg en el primer cas que en el segon, entre el moment en què els edificis són abandonats i el moment en què comença el seu espoli? La resposta potser ens la donarà el teatre de *Colonia Patricia Corduba*: l'edifici s'abandonà en un moment avançat del segle III, possiblement com a conseqüència dels efectes d'un terratrèmol; immediatament després començà el saqueig de l'edifici, que continuà almenys fins al segle VI, moment en què es portà a terme la construcció d'alguns àmbits de caràcter domèstic sobre els nivells de saqueig de la *cavea* (Ventura *et al.*, 2002). En altres casos, aquesta situació no sembla tan clara. L'exemple paradigmàtic poden ser les grans termes públiques de *Clunia*. L'edifici de Los Arcos II deixa de funcionar com a edifici terminal —segons Tuset— ja al final del segle I o al principi del II, però els testimonis arqueològics mostren una continuïtat d'ús, reocupació o reconversió? S'hauria de poder precisar el tipus d'ús que rebé l'edifici. Si no hi ha elements característics —específics— que marquin aquesta continuïtat d'ús, hauríem d'acordar que estem davant d'una reocupació. Paral·lelament, se saquejà. En aquest cas, hauríem de convenir que dos dels fenòmens que caracteritzaren la dinàmica de la ciutat tardana es donaren al mateix temps i, a més, els tenim testimoniat en ple Imperi a la ciutat de *Clunia*. Probablement aquesta situació no devia ser tan excepcional, ja que n'hi havia altres exemples, com la reocupació del *macellum* de la ciutat de *Lancia* (Celis Sánchez *et al.*, 2002). Quant a l'edifici terminal de Los Arcos I, de planta doble, una de les meitats del conjunt deixà de funcionar com a termes —segons Tuset— durant el segle II. La dada

arqueològica documentada següent és la identificació d'un possible habitatge, format per un únic àmbit, en què l'escassa entitat de l'estructura trobada contrasta, almenys des de la perspectiva actual, amb la riquesa del material moble localitzat a l'interior, que a més permet donar una data d'ús a partir del segle v. La construcció estava feta amb material reaprofitat, pedra i fang, assentada directament sobre el mosaic d'un dels *apodyteria* (Palol, 1983, p. 282). Però en el lapsus de temps entre els segles II i V, què passà? Probablement, si ens basem en el que succeí a l'edifici contigu de Los Arcos II, la seva reutilització degué de ser immediata. Hi hagué espoli? Probablement, i es degué de produir coetàniament a la reocupació. El palau de Cercadilla, a *Corduba*, mostra una continuïtat d'ús parcial, amb una clara reconversió probablement al mateix segle IV. Alhora, s'inicià l'espoli de les parts a què no es donà continuïtat (Hidalgo, 2002). L'espoli continuà paral·lel als nous usos donats a determinats edificis del complex, i així ho demostren els testimonis de saqueig i reocupació del criptopòrtic al segle VI (Hidalgo *et al.*, 1996, p. 51-52).

Potser el cas documentat que millor il·lustra els tres fenòmens sigui el de *Tarraco*, on també es pot constatar que espoli i reocupació foren dos fenòmens consecutius en el temps i probablement coetanis, atesa l'envergadura de l'operació empresa, que

4. Les excavacions efectuades al sector urbà corresponent al *Concilium Provinciae* demostren que l'espoli de les estructures d'època flàvia començà a partir del segon quart del segle V. Els saqueigs i els abocadors que es formen a les zones saquejades permeten entreveure que l'operació portada a terme sobre el *Concilium Provinciae* a mitjan segle, però sens dubte iniciada anteriorment —almenys l'espoli—, fou realment d'una gran envergadura. Al criptopòrtic que envoltava la plaça de representació de la seu del *Concilium Provinciae*, un cop espoliat el paviment, s'hi construïren murs per compartimentar l'espai per ser habitat. No hi ha una cronologia arqueològica, tot i que el fet que això succeeixi després de l'espoli del paviment ja ens indica que estem en una cronologia a partir de mitjan segle V. Altres construccions s'adossen al pòdium de la plaça del *Concilium Provinciae*, pel que sabem a partir de l'inici del segle VI (carrer d'en Compte). A la plaça del *Concilium Provinciae* s'hi documentà l'any 1986 (carrer de Vila-romà) una fase constructiva en què apareixen diversos murs associats a paviments. El material ceràmic que hi apareix, associat al moment constructiu, permet datar aquesta acció al segle VI. Aquesta fase constructiva s'assenta sobre nivells de freqüentació que s'havien format amb posterioritat a l'espoli del paviment de la plaça. Dóna la sensació que en algun moment del segle V —mitjans?— es reocuparen totes les estructures que quedaren del *Concilium Provinciae* i s'hi construï (MACIAS SOLÉ, 1999, p. 177-259).

abastà tot el *Concilium Provinciae*, així com el circ.⁴ Aquesta operació es feia ja al segon quart del segle V, tot i que desconeixem si actuà sobre estructures que havien perdut l'ús —abandonament— per al qual varen ser concebudes, ja que les dades arqueològiques no permeten aquesta aproximació. Altres edificis públics situats a la part baixa de la ciutat poden ajudar a resoldre aquesta incògnita. Aquest és el cas del teatre (Roca, 1982-1983; Aquilué *et al.*, 1991, p. 52; Mar i Ruiz de Arbulo, 1992; Mar i Pensabene, 2001), en què quedà patent l'abandonament primerenc i la reocupació tardana, i el cas del fòrum colonial, probablement abandonat al final del s. IV. El primer cas mostra un llarg abandonament de les estructures; el segon, extrapolant les dades al *Concilium Provinciae*, mostra la continuïtat entre les tres accions d'abandonament, espoli i reocupació (Aquilué *et al.*, 1991, p. 59). Sense tenir-ne una certesa absoluta, sembla que el fòrum de la ciutat de *Conimbriga* estava en ple funcionament durant el segle IV i hem de situar el seu espoli i la seva reocupació al segle VI, si tenim en compte els materials ceràmics que proporcionen els nivells d'espoli i de reocupació. Les ceràmiques recuperades —TSA D Hayes 103, 104a, 108, 110 i Late Roman C, entre d'altres— permeten qüestionar la datació inicialment atribuïda a aquests contextos arqueològics, i en poden situar la formació ja al segle VI (Alarcão i Étienne, 1977, p. 240; Gurt Esparraguera, 1995, p. 88-89).

Aparentment, podem parlar de dos models, un de llarg recorregut, que seria el cas de les termes de Los Arcos de *Clunia*, i un altre de recorregut curt, el cas del fòrum provincial de *Tarraco*. Però en ambdós casos s'observa la coexistència d'espoli i de reutilització de l'espai (vegeu més endavant l'apartat dedicat als abocadors urbans, on es donen més detalls que confirmen aquesta coexistència). Una imatge que degué de distingir la ciutat tardana de la ciutat clàssica, però que en alguns casos es donà ja en època imperial.

La reocupació dels edificis —complexos— públics

Hem de considerar la reocupació de l'edifici com a tal i la reocupació de l'espai. Al *Concilium Provinciae* de *Tarraco*, a tenor del que s'ha comentat anteriorment, l'ocupació abastà tot l'espai urbanístic definit per les antigues estructures imperials, amb un percentatge de reaprofitament molt elevat. En altres casos, el reaprofitament se centrà

tan sols en les estructures del mateix edifici anterior, com succeí a *Emporiae*, amb la construcció de la basílica cristiana dins de les termes hel·lenístiques, o a Cercadilla, *Corduba*, amb la cristianització de part dels edificis del palau imperial (Hidalgo, 2002). En aquests casos, podem parlar d'una autèntica reconversió de l'edifici anterior, mentre que en d'altres el reaprofitament és més espacial que arquitectònic. Alguns exemples d'això són la construcció del mercat sobre el teatre de *Carthago Nova*, la construcció de la basílica cristiana sobre l'arena de l'amfiteatre de *Tarraco* (TED'A, 1990), o la construcció del baptisteri, sens dubte, de l'església principal de *Myrtilis* (Mértola), dins del fòrum de la ciutat (vegeu en aquest mateix volum l'aportació de Lopes). Si bé del que s'ha dit es podria dependre que una ocupació pública substituï una ocupació també pública, la realitat sembla que és una altra, tot i que molt menys fàcil de visualitzar. Cada cop és més clar que hi havia la tendència a convertir els espais públics en espais habitats, la qual cosa creà segurament, en alguns casos, barris densament poblats i una activitat febril d'un dinamisme considerable.

Com a lloc d'habitatge amb construccions domèstiques sobre els nivells de saqueig. Construcció de zones productives

La reorganització dels antics edificis públics com a lloc d'habitatge, evidenciada arqueològicament amb la presència de construccions noves i adaptacions de les anteriors, demostra, com acabem de dir, que l'ocupació de l'espai públic per part de la població fou una constant durant el període de l'antiguitat tardana.

Però, a tenor de l'extensió que sembla que té aquest fenomen, hem de pensar que quan començà es tractava simplement d'ocupacions espontànies? O darrere hi havia un projecte per a portar a terme un veritable reaprofitament integral de l'antic espai públic? En alguns casos, realment es pot entreveure una operació de gran envergadura que arribà a afectar un ampli sector de la ciutat: és el cas de *Tarraco*, on tota la part alta —el *Concilium Provinciae*— més el circ —les seves voltes— es convertiren en espais habitats a partir de mitjan segle v (Macias Solé, 1999, p. 241; 2000, p. 264). Al principi del segle vi, altres construccions, en aquest cas probablement públiques i relacionades amb el grup episcopal (Aquilué, 1993, p. 97-131), confirmaren aquesta operació iniciada durant el segle anterior. En la mateixa línia se situaria l'ac-

tuació que s'efectuà sobre el circ de *Valentia* a partir de la segona meitat del segle vi, operació que comportà una preparació del terreny sobre el qual s'assentaren una sèrie de compartimentacions que, segons les dades arqueològiques, convertiren el lloc en una zona habitada (Ribera Lacomba i Rosselló Mesquida, 2000a, p. 162). Creiem que, en aquestes ciutats, la dinàmica arqueològica fa evident la intervenció dels poders públics, per l'amplitud de les operacions en ambdós casos, per l'espoli molt sistemàtic a la primera i per l'ús de determinades tècniques constructives a la segona (Gurt, 2002). A *Conimbriga* degué de succeir alguna cosa semblant, ja que s'hi detecta una ocupació que, tot i que de manera discontinua, abasta la zona del fòrum i de les *insulae* adjacents. Aquesta ocupació es data arqueològicament en ple segle vi i s'assentà directament sobre un nivell d'espoli generalitzat (Alarcão i Étienne, 1977, p. 166-169; Gurt Esparaguera, 1995, p. 89). I també a *Baelo Claudia*, bona part dels edificis de la zona monumental, entre els quals almenys s'inclouen les termes, el *macellum* i el temple d'Isis, foren espoliats i ocupats per habitatges a partir de la segona meitat del segle iv (Sillières, 1995).

El cas del teatre de *Carthago Nova* pot ser il·lustratiu per a justificar la intervenció dels poders públics en operacions d'aquest tipus i d'aquesta envergadura. Reconvertit en mercat durant el segle v, fou substituït per un petit barri durant el segle vi, més concretament al tercer quart d'aquest segle. És l'únic exemple de què disposem on no hi ha una reocupació d'un edifici emblemàtic corresponent al període clàssic de la ciutat per un ús com a habitatge, sinó que l'espai del teatre fou substituït per un altre edifici públic, un mercat. Tres segles després de l'abandonament del teatre, quan se li superposà un mercat, seguia essent un espai públic de la ciutat i no fou fins al segle vi que passà a ser un espai d'ús domèstic. Es tracta d'un excel·lent exemple per a poder observar el pas d'un espai cadastral d'ús públic a ús privat. Altres exemples serveixen per a corroborar la generalització d'aquest fenomen durant el segle vi. A *Corduba*, tot i que la plaça porticada que envoltava el temple del carrer Claudio Marcelo fou ocupada per construccions de caràcter domèstic, ja al segle iv (Jiménez *et al.*, 1996, p. 123-127), en el teatre no es produí aquest fenomen fins que el saqueig de l'edifici estigué molt avançat, al segle vi. A *Caesaraugusta*, l'aparició d'espais reocupats en les cambres radials del teatre s'efectuà en ple segle vi (Beltrán Lloris, 1993, p. 111). Probablement s'ha de situar també en aquest segle l'ocupació de les

termes de Gijón. La presència d'abocadors ben datats a l'interior així ho indica (Fernández Ochoa, 1996, p. 1121-1122).

El caràcter permanent d'aquestes ocupacions és reafirmat per la instal·lació d'espais productius en antics espais públics, alhora relacionats amb espais d'habitatge, tot i que aquest extrem no sempre es pot demostrar arqueològicament. Alguns exemples ben coneguts certifiquen l'existència d'espais especialitzats per a la producció, uns de reaprofitats i d'altres de creació nova. És evident el cas de l'adaptació dels antics espais termals per a la instal·lació de diferents activitats artesanals o de transformació de productes agrícoles, com succeeix a les termes de Los Arcos I de *Clunia*, de què tenim testimonis arqueològics que mostren com haurien funcionat parcialment, i segurament en diferents moments, com a taller metal·lúrgic i taller ceràmic; a les de Gijón, on una zona passà a tenir un ús domèstic i una altra es convertí en un abocador, i alguns elements suggereixen la possibilitat de l'existència d'un taller metal·lúrgic en el mateix lloc (Fernández Ochoa, 1999, p. 78); a les de *Segobriga*, on l'abundància d'escòria apareguda en el *frigidarium* suggereix la presència d'un taller metal·lúrgic (Almagro Gorbea i Abascal, 1999, p. 148), i a les de *Baetulo*. En aquestes últimes s'observa la presència d'una base d'obra circular assentada directament sobre el paviment del *caldarium*, mentre que les construccions que s'efectuen al *frigidarium* apareixen 1,50 m per damunt del paviment original. Aparentment, ambdues instal·lacions no degueren de ser coetànies, ja que la primera s'instal·là directament sobre l'antic paviment musiu de les termes, i la segona, sobre un recreixement considerable, per damunt dels antics nivells de circulació (Guitart i Duran, 1976, p. 74 i 78). En altres tipus d'edificis també es detecta la presència d'estructures similars per a la transformació de productes agrícoles. És el cas d'algunes de les aparegudes a *Tarraco*, a la zona del *Concilium Provinciae*. Són també molt interessants les estructures aparegudes a la plaça de Rovellat, situada a l'exterior de l'angle nord-est de la plaça del *Concilium Provinciae*, on, a part d'estructures corresponents a hàbitat, apareixen tres grans dipòsits revestits amb *opus signinum* que tenen una clara funció industrial. Cronològicament, la seva construcció se situa a la primera meitat del segle v (Aquilué, 1996-1997). O el teatre de *Malaca*, sobre les restes del qual es construeix una factoria de salaons (Rodríguez Oliva, 1993, p. 194; Navarro Luengo *et al.*, 2000, p. 272). Finalment, completa aquest panorama la presència d'estructures

dedicades simplement a l'emmagatzematge, com succeeix al barri portuari del teatre de *Carthago Nova* (Ramallo Asensio i Ruiz Valderas, 1996-1997, p. 1206).

Les ocupacions en extensió de les zones monumentals de la ciutat es complementaren amb un altre fenomen observat en alguns nuclis urbans, i del qual ja hem parlat anteriorment: es tracta dels rebliments que patiren algunes ciutats que veieren coberts els nivells d'ús imperials amb un potent estrat que esborrà qualsevol traçat de l'urbanisme anterior i de les seves infraestructures corresponents, amb la clara intenció de crear una plataforma base per a desenvolupar un nou espai urbà. Tot i que aquestes dues accions es produïren des del mateix moment de l'eclosió de la ciutat imperial, tal com hem pogut comprovar, sembla que són un segell identificatiu de la dinàmica de la ciutat tardana. Ambdós fenòmens són el testimoni més clar que permet parlar en la ciutat de l'antiguitat tardana d'una nova colonització urbana, de la qual es deriva l'existència d'una nova dinàmica pública, ja que aquesta nova colonització urbana havia de comptar amb la participació, si més no estimulació, dels poders públics de la ciutat. En algun cas es pot observar que la dinàmica arqueològica no feia distincions entre l'ocupació de l'espai públic i privat i englobava ambdós espais sense cap distinció. D'altra banda, les cronologies arqueològiques permeten observar que el fenomen d'ocupació, tot i que no és homogeni, es detecta amb claredat avançat el segle v a *Tarraco*, i de manera majoritària al segle vi a la resta de casos, fins al punt que ens atreviríem a dir que es tracta clarament d'un fenomen d'aquest segle.

Els abocadors urbans

La presència d'abocadors urbans sembla que era una constant de la ciutat tardoantiga. Hem de valorar-ne la tipologia, la ubicació topogràfica i el material que contenen. Els exemples coneguts als fòrums de *Tarraco*, *Valentia*, *Carthago Nova*, el teatre de *Caesaraugusta*, el circ de *Valentia*, les termes de Gijón i de *Clunia* o a l'interior d'un nou recinte urbà, com és el cas d'*Emporiae*, serveixen per a il·lustrar el fenomen.

La seva ubicació espacial sembla que estava molt estretament vinculada a la proximitat de la zona d'habitació, de vegades fins i tot hi alternava, com sembla que passa al solar de l'antic circ de *Valentia* (Ribera Lacomba i Rosselló Mesquida, 2000a, p. 162). Dels exemples citats, alguns cor-

responen a abocadors que simplement rebliren estructures públiques, com el teatre de *Caesar Augusta* (Beltrán Lloris, 1993, p. 111), les termes de Gijón (Fernández Ochoa, 1996, p. 1121), o la torre de l'Audiència a *Tarraco*.⁵ Es tracta, doncs, d'espais delimitats per les mateixes estructures arquitectòniques dels edificis públics. Però d'altres, situats tant en espais públics com en espais privats dins el cadastre urbà, es van veure delimitats per l'acció. Es tracta d'abocadors que reompliren negatius provocats, en alguns casos, per l'espoli de les antigues estructures públiques o privades. Responen a aquestes característiques els casos de Vila-roma,⁶ a *Tarraco*, els trobats al costat del fòrum de *Valentia*, a la zona on es troba el grup episcopal de la ciutat (Ribera Lacomba i Rosselló Mesquida, 2000a, p. 163) i els que s'han localitzat en una zona propera al fòrum de *Carthago Nova*.⁷ En els tres casos, es reompliren zones que prèviament havien estat espoliades. Hi havia una clara intenció de crear un abocador just a l'espai espoliat. Es tracta simplement d'assenyalar el lloc que ja ha estat espoliat o es busca també regularitzar el terreny i preparar-lo

5. Es tracta de la torre de l'angle occidental de la terrassa corresponent a la gran plaça del fòrum provincial i que hi constituïria l'accés des del circ de la ciutat. L'abandonament d'aquest accés tingué lloc durant la segona meitat del segle v, amb un fort saqueig de les estructures, i sobre aquesta fase apareix l'abocador, caracteritzat per la presència de matèria orgànica, fauna, molts fragments ceràmics, vidre i restes de metalls, i una gran quantitat de cendres corresponents a les cremes successives de deixalles orgàniques sepulta la caixa de l'escala i la mateixa escala que donava accés a la plaça. L'anàlisi del material arqueològic permet situar la creació d'aquest abocador al final del segle v i el seu ús està provat fins al segle vii, però podria assolir perfectament el segle següent (AQUILUÉ, 1991; DUPRÉ I RAVENTÓS; CARRETÉ NADAL, 1993; MACIAS SOLÉ, 1999, p. 200-217).

6. Es tracta d'un abocador a cel obert que omplia un gran forat fet a la plaça del *Concilium Provinciae*, quan l'enllosat ja havia desaparegut. El material trobat defineix molt bé el caràcter d'abocador públic: presència abundant de ceràmica de taula i de cuina, àmfores, vidres, objectes de metall, os i pedra, restes constructives procedents dels revestiments dels edificis de la zona, així com restes de la coberta i també restes de fauna. La seva utilització se situa al segon quart del segle v. Tingué una durada molt curta (TED'A, 1989; Macias Solé, 1999, p. 182-192).

7. Els abocadors nasqueren a partir de rases (més aviat simples forats) d'espoli que es reomplien amb deixalles autèntiques, i a continuació es clausurà el forat. No obstant això, sembla que hi tornaren a tirar deixalles i crearen aleshores monticles, que amb el temps tendiren a erosionar-se, moment en el qual escampaven les restes en una àrea de més diàmetre. Cronològicament, arribaren fàcilment al segle vii (MARÍN BAÑO; MIQUEL SANTED, 2000, p. 369-370).

perquè sigui habitat? A *Carthago Nova*, potser seria correcta la primera opció, ja que els abocadors no es limitaven a omplir el negatiu creat prèviament, sinó que arribaven a depassar-lo. En el cas de *Tarraco*, és evident que la segona possibilitat és la correcta, pel fet que han estat detectades restes d'estructures situades per damunt de l'abocador, un cop abandonat. L'aparició d'una gran rasa practicada a la roca que retallava en part l'abocador i que alhora fou reomplerta de runa a la mateixa època, interpretada com a possible drenatge, indica que l'ocupació d'aquest espai de la ciutat s'estava fent de forma ordenada i probablement estem davant d'una operació urbanística important (Macias Solé, 1999, p. 191-192). Això explica la presència de runa producte de l'espoli previ, juntament amb les deixalles lògiques d'un abocador que correspon a un lloc d'habitació, l'objectiu final del qual degué de ser justament preparar el terreny per construir de nou al damunt. Tot i això, és difícil precisar arqueològicament si l'abocador va aturar-se al punt requerit per a passar a continuació a construir-s'hi a sobre, o si va ser rebaixat fins a assolir el nivell desitjat per a la construcció subsegüent. Possiblement aquest sigui també el cas d'*Emporiae*, en la nova ubicació de Sant Martí d'Empúries, on també s'ha detectat un abocador a la plaça Major que reomplia un retall, datat de la primera meitat del segle v. Sembla un abocador de curta durada, alterat per la construcció de diverses sitges, alhora inutilitzades a partir del seu reompliment amb deixalles, que crearen una seqüència datable dels segles vi i vii (Aquilué, 1997; Aquilué i Burés, 1999).

La seva vinculació amb la zona d'hàbitat requereix una certa organització i, sens dubte, en alguns casos, la intervenció, esmentada anteriorment, dels poders públics de la ciutat. Una vegada més, el millor exemple que tenim és el de *Tarraco*. Al sector corresponent al *Concilium Provinciae* han estat localitzats, estudiats i publicats fins a cinc abocadors (Macias Solé, 1999), quatre dels quals es troben dins de les estructures públiques de l'esmentat *Concilium Provinciae* i tan sols un a l'exterior, però molt proper. Dels cinc, quatre són reompliments efectuats després d'una acció d'espoli, i un, el de la torre de l'Audiència, amb una durada constatada superior a dos segles, correspon al reompliment d'una construcció pública en clar desús que li serví de contenidor. La seva situació topogràfica fa que es puguin vincular fàcilment a una acció anterior d'espoli —immediatament anterior—. Una visió topogràfica

d'aquests abocadors conjuntament amb el material trobat a l'interior delata la presència d'una població abundant i molt propera, que usava dos tipus d'espais per a concentrar les deixalles que produïa: d'una banda, les fosses d'espoli o antics negatius que han estat buidats i, de l'altra, espais arquitectònics tancats en desús. Potser és necessari fer una distinció clara entre ambdós models. Probablement els abocadors autèntics fossin els espais tancats en desús, mentre que les fosses d'espoli en realitat fossin abocadors temporals —el seu horitzó cronològic i, per tant, el seu període de vida és molt més curt—, la veritable finalitat dels quals no és la de concentrar desferres urbanes sinó reomplir negatius topogràfics amb un objectiu posterior, que podem intuir a partir d'altres dades registrades. Així, per exemple, l'abocador de curta durada de Vila-roma, on, entre les seves deixalles, es troben restes constructives, està segellat en part per estructures que s'hi assenten directament.

A partir d'aquestes dades, podem parlar, doncs, d'accions successives en el temps: espoli, reompliment-abocador, habitació. Creiem que l'exemple de *Tarraco* mostra clarament que és possible l'existència d'una única dinàmica, en la qual s'espoliava l'espai a la vegada que se n'ocupava de nou, es generaven residus i aquests servien alhora per a preparar espais nous perquè poguessin ser ocupats. Els testimonis arqueològics proporcionats pels abocadors de curta durada —reompliment de fosses d'espoli— i els de llarga durada —reompliment de les antigues fàbriques arquitectòniques no destruïdes— certifiquen la coexistència en un mateix espai d'espoli i d'hàbitat, per un període de temps que pot abastar tota l'antiguitat tardana. Hi cal afegir un altre conjunt de testimonis arqueològics que corresponen a fases constructives i a fases d'ocupació (Macias Solé, 1999), que completen als anteriors com a indicadors d'una nova dinàmica urbanística de la zona que trenca amb la fase monumental anterior i marca la nova imatge de la ciutat de *Tarraco*.

Si, d'una banda, els abocadors urbans ens indiquen la mobilitat de la població i la variabilitat de l'ús de l'espai, de l'altra, el seu contingut ceràmic ens mostra que no es tracta d'una població marginal. L'estudi dels materials ceràmics que contenen els cinc abocadors que corresponen al *Concilium Provinciae* mostren la presència constant de material d'importació així com de contenidors de productes alimentaris —oli i vi— procedents de diferents punts de la conca mediterrània.

CONCLUSIONS

La transformació de l'estructura urbana de la ciutat clàssica, detectada ja a partir de la seva eclosió, fou determinant per a caracteritzar la ciutat durant l'antiguitat tardana. Es defineix un nou concepte de l'espai. Es constata la reducció dels perímetres urbans d'algunes ciutats i la reducció de l'espai habitat sense reducció del perímetre urbà en d'altres. Ambdues situacions conduïren a la concentració de la població i a una densificació que mai no havia tingut la ciutat clàssica i comportaren un nou concepte de vida, reflectit en un tipus d'habitatge nou (Gurt, 2002). Probablement, aquesta concentració de població en els nuclis urbans fou alhora causa i efecte de la desertització del territori (Gurt Esparraguera i Palet Martínez, 2001).

Enfront d'aquesta necessitat de concentració, comprovada però no explicada, si exceptuem la hipòtesi dels centres religiosos com a nuclis aglutinadors (Gurt i Godoy, 2000), aquest nou concepte de l'espai considera l'existència del buit, evidenciat arqueològicament. En alguns casos, aquest buit potser és més aparent que real. L'aparició d'enterraments o la presència de sitges, d'una banda, o la remoció del mateix solar urbà —grans reblliments—, de l'altra, poden ser indicadors de l'ocupació d'aquests buits aparents, amb un concepte de l'espai absolutament diferent.

L'abandonament de la xarxa general de clavegueram, l'ocupació progressiva de la via pública, fets que comencem a detectar molt aviat dins d'un context clarament imperial, i els canvis en els tipus de sòls i en la cota de circulació dels carrers, com a fenòmens propis i exclusius de la ciutat de l'antiguitat tardana, ajuden a definir una nova dinàmica urbana.

Cada cop sembla més clar quin va ser l'esdevenir dels complexos monumentals de la ciutat clàssica i quin paper van tenir en la nova configuració espacial de la ciutat de l'antiguitat tardana. S'hi observa la coexistència del seu espoli i la reutilització de l'espai —reompliment/abocador, habitació/producció. En transformació permanent, testimoniada arqueològicament a través, sobretot, dels abocadors urbans. Una única dinàmica en què s'espoliava i a la vegada s'ocupava de nou l'espai, es generaven residus i alhora aquests servien per preparar espais nous que poguessin ser ocupats. El nou ús d'antics edificis i complexos públics mostra una ciutat articulada de forma molt diferent. Es confirma que, no obstant que aquesta dinàmica és un distintiu de la ciutat tardana, en alguns casos s'inicià en ple període imperial, tot i que en general

el fenomen ocupacional, si bé no fou homogeni, es detecta arqueològicament amb claredat avançat el segle v, en alguns casos, i de forma majoritària al segle vi, a la resta.

Les ocupacions en extensió de les antigues zones monumentals i els rebliments que patiren algunes ciutats, tan importants que arribaren a esborrar l'urbanisme imperial amb la intenció clara de crear un nou espai urbà, indiquen l'existència d'una organització i testimonien la participació dels poders públics de la ciutat en aquestes operacions, o almenys el seu vist-i-plau. Tot això fa possible parlar d'una nova colonització urbana per a la ciutat de l'antiguitat tardana. Un cop més, els abocadors urbans són un bon exponent dinàmic de la seva població i, pel seu contingut, no sembla que es tracti d'una població marginal.

Aquesta nova colonització urbana coincidí amb una nova fase edilícia de caràcter públic —desenvolupament dels grups episcopals— a la ciutat hispana, que s'inicià al segle vi (Gurt, 2003).

BIBLIOGRAFIA

- ADSERIAS SANS, M.; MACIAS I SOLÉ, J. M.; MENCHON I BES, J.; PUCHE I FONTANILLES, J. M., 1996-1997: La transformació urbana de Tarraco al s. iv dC. Noves dades arqueològiques, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, xxxvii, p. 923-938.
- ALARCAO, J.; ETIENNE, R., 1977: *Fouilles de Conimbriga I L'architecture*, París.
- ALBA CALZADO, M., 2000: Intervención arqueológica en el solar de la c/ Suárez Somonte, esquina con c/ Sáenz de Buruaga. Transición de un espacio doméstico y viario de época romana a la tardoantigüedad, *Mérida, excavaciones arqueológicas 1998, Memoria*, 4, p. 277-303, Mèrida.
- ALBA CALZADO, M., 2001: Características del viario urbano de Emerita entre los siglos I y VIII, *Mérida, excavaciones arqueológicas 1999, Memoria*, 5, p. 397-423, Mèrida.
- ALMAGRO GORBEA, M.; ABASCAL, J. M., 1999: Segóbriga en la Antigüedad tardía, a GARCÍA MORENO, L.; RASCÓN MARQUÉS, S. (ed.), 1996, *Acta Antiqua Complutensia I Complutum y las ciudades hispanas en la Antigüedad tardía*, Alcalá de Henares, p. 143-159, Alcalá de Henares.
- AQUILUÉ, X., 1991: *Relaciones económicas, sociales e ideológicas entre el norte de África y la Tarraconense en época romana: Las cerámicas de producción africana procedentes de la Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*, Barcelona (col·lecció de tesis microfitxades, Universitat de Barcelona).
- AQUILUÉ, X., 1993: *La seu del Col·legi d'Arquitectes: Una intervenció arqueològica en el centre històric de Tarragona*, Tarragona.
- AQUILUÉ, X., 1996-1997: Referent a les estructures de l'Antiguitat tardana de la plaça de Rovellat (Tarragona), *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. xxxvii, p. 1169-1185.
- AQUILUÉ, X., 1997: Anàlisi comparativa de contextos ceràmics d'època tardoromana (v-vi) de Tarragona i Empúries, a COMAS, M.; GURT, J. M.; LÓPEZ, A.; PADRÓS, P.; ROCA, M. (ed.), *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*, Arqueomediterrània, 2, p. 83-100.
- AQUILUÉ, X.; DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; RUIZ DE ARBULO, J., 1991: *Tarraco: Guia arqueològica*, Tarragona.
- AQUILUÉ, X.; BURÉS, L., 1999: La ciutat en l'Antiguitat tardana: Fase V, a D. A., *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996): De l'assentament precolonial a l'Emúries actual*, Monografies Emporitanes 9, p. 389-422, Empúries.
- BARRIENTOS VERA, T., 1998: Intervención arqueológica en el solar de la calle San Salvador, esquina Holguín. Un ejemplo de la evolución del viario urbano emeritense, *Mérida, excavaciones arqueológicas 1996, Memoria*, 2, p. 103-133, Mèrida.
- BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J., 2001: Continuitat i canvi en la topografia urbana. Els testimonis arqueològics del quadrant nord-est de la ciutat, a BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J. (dir.), *De Barcino a Barcinona (segles I-VII): Les restes arqueològiques de la plaça del Rei de Barcelona*, p. 96-107, Barcelona.
- BELTRÁN LLORIS, M., 1993: El teatro de Caesaraugusta. Estado actual de conocimiento, a RAMALLO, S. F.; SANTIUSTE DE PABLOS, F. (coord.), *Cuadernos de arquitectura romana 2: Teatros romanos de Hispania*, p. 93-118, Múrcia.
- BONNET, CH.; BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J., 2001: Origen i evolució del conjunt episcopal de Barcino: dels primers temps cristians a l'època visigòtica, a BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J. (dir.), *De Barcino a Barcinona (segles I-VII): Les restes arqueològiques de la plaça del Rei de Barcelona*, p. 74-93, Barcelona.
- CASTANYER, P.; SANMARTÍ, E.; SANTOS, M.; TREMOLEDA, J.; BENET, C.; CARRETÉ, J. M.; FÀBREGA, X.; REMOLÀ, J. A.; ROCAS, X., 1993: L'excavació del kardo B. Noves aportacions sobre l'abandonament de la ciutat romana d'Empúries, *Cypsela*, X, p. 159-194.
- CELA, X.; GARCÍA, J.; PERA, J., 2003: *Fem arqueologia descobrim la ciutat*, Mataró.
- CELIS SÁNCHEZ, J.; GUTIÉRREZ GONZÁLEZ, M. J.; LIZ GUIRAL, J., 2002: Nuevos datos y aportaciones a la secuencia cultural de la Ciudad de Lancia (Villasabariego, León, España), *Zephyrus*, LV, p. 257-282.
- CERDÀ, J. A.; GARCÍA, J.; MARTÍ, C.; PUJOL, J.; PERA, J.; REVILLA, V., 1997: *El Cardo Maximus de la ciutat romana d'Iluro (Hispania Tarraconensis)*, Laietania, 10.
- COMAS, M.; LLOBET, C.; PADRÓS, P.; PUERTA, C.; RODRÍGUEZ, M., 1994: Un espai d'us públic a l'àrea central de Baetulo (Hispania Tarraconensis), evolució històrica i transformacions urbanístiques, a *La ciudad en el mundo romano. Actas XIV Congreso Internacional de Arqueología Clásica* (Tarragona 5-11/9/1993), vol. 2, Comunicaciones, p. 110-112, Tarragona.
- COMAS SOLÀ, M.; GUITART I DURAN, J.; PADRÓS MARTÍ, P., 1999: Prehistòria i Història Antiga, a *Història de Badalona*, Monografies badalonines 16, p. 21-51.
- DUPRÉ I RAVENTOS, X.; CARRETÉ NADAL, J. M., 1993: *La «Antiga Audiència». Un acceso al foro provincial de Tarraco*, Excavaciones arqueológicas en España, 165.
- FERNÁNDEZ OCHOA, C., 1996: La ciudad romana de Gijón: Orígenes y dinámica histórica, a RODRÍGUEZ COLMENERO, A. (coord.), *Los orígenes de la ciudad en el noroeste hispánico*. Actas del Congreso Internacional, Lugo (15-18 de mayo 1996), p. 1109-1124, Lugo.
- FERNÁNDEZ OCHOA, C., 1999: La ciudad en la Antigüedad tardía en la cornisa Cantábrica, a GARCÍA MORENO, L.; RASCÓN

- MARQUÉS, S. (ed.), *Acta Antiqua Complutensia I Complutum y las ciudades hispanas en la Antigüedad tardía*, Alcalá de Henares (1996), p. 73-86, Alcalá de Henares.
- GUITART I DURÁN, J., 1976: *Baetulo, topografía arqueológica, urbanismo e historia*, Monografías badalonesas, 1.
- GURT ESPARRAGUERA, J. M., 1995: Topografía cristiana de la Lusitania. Testimonios arqueológicos, a VELÁZQUEZ, A.; CERRILLO, E.; MATEOS, P. (ed.), *Los últimos romanos en Lusitania*, Cuadernos Emeritenses 10, p. 73-95.
- GURT, J. M., 2002: Transformaciones en el tejido de las ciudades hispanas durante la Antigüedad tardía: dinámicas urbanas, *Zephyrus*, LIII-LIV, 2000-2001, p. 443-471.
- GURT, J. M., 2003: Arqueología de las ciudades episcopales, a *Estudios de arqueología dedicados a la profesora Ana María Muñoz Amilibia*, p. 121-142, Murcia.
- GURT, J. M.; GODOY, C., 2000: *Barcino*, de sede imperial a urbs regia en época visigoda, a RIPOLL, G.; GURT, J. M. (ed.), *Sedes regiae* (ann. 400-800), p. 425-466, Barcelona.
- GURT ESPARRAGUERA, J. M.; PALET MARTÍNEZ, J. M., 2001: Structuration du territoire dans le nord-est de l'Hispanie pendant l'Antiquité tardive: transformation du paysage et dynamique du peuplement, a OUZOULIAS, P.; PELLECUER, CH.; RAYNAUD, CL.; VAN OSSEL, P.; GARMY, P. (dir.), *Les campagnes de la Gaule à la fin de l'Antiquité*, IV Colloque de l'Association AGER, Montpellier (1998), p. 303-329, Antibes.
- GURT ESPARRAGUERA, J. M.; MACIAS SOLÉ, J. M., 2002: La ciudad y el *territorium* de Tarraco: el mundo funerario, a VAQUERIZO, D. (ed.), *Espacios y usos funerarios en el Occidente romano*, p. 87-112, Córdoba.
- GUTIÉRREZ LLORET, S., 2000: El espacio doméstico altomedieval del Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete), entre el ámbito urbano y el rural, a BAZZANA, A.; HUBERT, É. (dir.), *Maisons et espaces domestiques dans le monde méditerranéen au Moyen Age*, Castrum 6, p. 151-164, Roma-Madrid.
- HIDALGO, R., 2002: De edificio imperial a complejo de culto: la ocupación cristiana del palacio de Cercadilla, a VAQUERIZO, D. (ed.), *Espacios y usos funerarios en el Occidente romano*, p. 343-372, Córdoba.
- HIDALGO, R.; ALARCÓN, F. J.; FUENTES, M. C.; GONZÁLEZ, M.; MORENO, M., 1996: *El criptopórtico de Cercadilla: Análisis arquitectónico y secuencia estratigráfica*, Sevilla.
- JIMÉNEZ, J. L.; RUIZ, D.; MORENO, M., 1996: Nuevos avances en el conocimiento sobre el urbanismo de *Colonia Patricia Corduba* en el sector ocupado por el templo romano, AAC, 7, p. 115-140.
- MACIAS SOLÉ, J. M., 1999: *La ceràmica comuna tardoantiga a Tarraco. Anàlisi tipològica i històrica (segles V-VII)*, Tullis, Monografies Tarraconenses 1, Tarragona.
- MACIAS SOLÉ, J. M., 2000: Tarraco en la antigüedad tardía: Un proceso simultáneo de transformación urbana e ideológica, a *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, Grandes Temas Arqueológicos, 2, p. 259-271, València.
- MACIAS SOLÉ, J. M.; MENCHON, J. J.; PUCHE, J. M.; REMOLÀ, J. A., 1997: Nous contextos ceràmics del segle IV i inicis del V en la província de Tarragona, a COMAS, M.; GURT, J. M.; LÓPEZ, A.; PADRÓS, P.; ROCA, M. (ed.), *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*, Arqueomediterrània, 2, p. 153-177.
- MAR, R.; RUIZ DE ARBULO, J., 1992: El teatro de Tarragona y el santuario de Hércules en Ostia: dos elementos en la transformación de las ciudades de occidente romano durante los siglos II y III d. C., a SCHALLES; VON HESBERG; ZANKER (ed.), *Die römischē Stadt im 2. Jahrhundert n. Chr. Der Funktionswandel des öffentlichen Raumes*, Xanten (1990), p. 162 i s., Colònia.
- MAR, R.; PENSABENE, P., 2001: L'urbanisme de Tarraco a Tarraco, *Porta de Roma*, catàleg de l'exposició, p. 37-45, Tarragona.
- MARÍN BAÑO, C.; MIQUEL SANTED, L. de, 2000: Niveles tardorromanos y bizantinos en la vertiente septentrional inferior del monte Concepción de Cartagena, *V Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Cartagena (1998), p. 363-370, Barcelona.
- NAVARRO LUENGO, I.; FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, L. E.; SUÁREZ PADILLA, J.; RAMBLA TORRALVO, J. A.; MAYORGA MAYORGA, J.; ESCALANTE AGUILAR, M.; ARANCIBIA ROMÁN, A.; CISNEROS GARCÍA, M. I.; SALADO ESCAÑO, J. B., 2000: *Mallaca bizantina: Primeros datos arqueológicos*, *V Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Cartagena (1998), p. 271-278, Barcelona.
- NOLLA, J. M., 1993: Ampurias en la antigüedad tardía. Una nueva perspectiva, *AEspA*, 66, p. 207-224.
- NOLLA, J. M.; SAGRERA, J., 1995: Ciuitatis Impuritanæ Coemeteria. *Les necròpolis tardanes de la Neàpolis*, *Estudi General*, 15, Girona.
- PADRÓS MARTÍ, P., 1998: El suministro de agua y la red de colectores en la ciudad romana de Baetulo (Badalona), a RODRÍGUEZ COLMENERO, A. (coord.), *Los orígenes de la ciudad en el noroeste hispánico*. Actas del Congreso Internacional, Lugo (15-18 de mayo 1996), p. 599-621, Lugo.
- PADRÓS MARTÍ, P., 1999: Ciutat de Bètulo, a PALOL, P. DE; PLADEVALL, A. (dir.), *Del romà al romànic, història, art i cultura de la tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Fundació Enciclopèdia Catalana, p. 89-90, Barcelona.
- PALOL, P. de, 1983: Un vidrio tallado, con temas cristianos, de Clunia, a «Mosaïque», *Recueil d'hommages a Henri Stern*, p. 281-286, París.
- PÉREZ, N., 2003: *Saragosse et son territoire (Ier- VIIIe siècle): Étude méthodologique de topographie urbaine et de morphologie, en vue d'une application aux provinces de Tarraconaise et de Bétique*, DEA, París.
- RAMALLO ASENSIO, S. F., 2000: *Carthago Spartaria*, un núcleo bizantino en *Hispania*, a RIPOLL, G.; GURT, J. M. (ed.), *Sedes regiae* (ann. 400-800), p. 579-611, Barcelona.
- RAMALLO ASENSIO, S. F.; RUIZ VALDERAS, E., 1996-1997: Bizantinos en Cartagena: Una revisión a la luz de los nuevos hallazgos, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. XXXVIII, p. 1203-1219.
- RAMALLO ASENSIO, S. F.; RUIZ VALDERAS, E., 2000: Cartagena en la arqueología bizantina en *Hispania*: estado de la cuestión, *V Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Cartagena (1998), p. 305-322, Barcelona.
- RIBERA LACOMBA, A.; ROSSELLÓ MESQUIDA, M., 2000a: La ciudad de Valencia en época visigoda, a *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, Grandes Temas Arqueológicos, 2, p. 151-164, València.
- RIBERA LACOMBA, A.; ROSSELLÓ MESQUIDA, M., 2000b: El primer grupo episcopal de Valencia, a *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, Grandes Temas Arqueológicos, 2, p. 165-185, València.
- ROCA, M., 1982-1983: Teatre romà de Tarragona: treballs arqueològics 1982-1983, *Tribuna d'Arqueologia 1982-1983*, p. 97-101.
- RODRÍGUEZ OLIVA, P., 1993: Nuevas investigaciones sobre el teatro romano de Málaga, a RAMALLO, S. F.; SANTIUSTE DE PABLOS, F. (coord.), *Cuadernos de arquitectura romana, 2: Teatros romanos de Hispania*, p. 183-194, Murcia.
- SILLIERES, P., 1995: *Baelo claudia: Una cité romaine de Bétique*. Madrid.

TED'A, 1989: *Un abocador del segle V d. C. en el fòrum provincial de Tarraco*, Memòries d'excavació, 2, Taller Escola d'Arqueologia, Tarragona.

TED'A, 1990: *L'Amfiteatre romà de Tarragona. La basílica visigòtica i l'església romànica*, Memòries d'Excavació, 3, Taller Escola d'Arqueologia, Tarragona.

USCATESCU, A.; GARCÍA GIMÉNEZ, R., en premsa: *Pottery Wares from a Fifth Century Deposit Found at Iesso* (Guisso-

na, Lleida): *Archaeological and Archaeometrical Analyses, a 1st International Conference on Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, Barcelona (14-16 March 2002), BAR International Series, Oxford.

VENTURA, A.; MÁRQUEZ, C.; MONTERROSO, A.; CARMONA, M. A. (ed.), 2002: *El teatro romano de Córdoba*, Còrdova.

COLLOQUI

V. ESCRIVÀ:

Voldria comentar una cosa que crec que pot ser d'interès. El professor Gurt planteja un esquema amb què jo estic bastant d'acord per totes les dades arqueològiques que nosaltres hem recuperat fins ara. No obstant això, sembla que es tracta d'un esquema que ell planteja per a municipis romans que tenen una continuïtat a l'antiguitat tardana, però que és un esquema que per als qui treballem en municipis que tenen certes interrupcions, o que en molts casos pot ser que quedessin abandonats al final del segle III, possiblement ens falli en alguns aspectes. En l'àmbit arqueològic, és cert que hi ha molts municipis que mantingueren un ritme de vida bastant dinàmic fins a mitjan segle II o final del III, però a partir d'ací hi ha municipis que ja no continuaren com a espais urbans i n'hi ha d'altres que s'adaptaren a models que moltes vegades són difícils de definir. Jo voldria plantejar la qüestió següent: què passa, per exemple, en el cas del municipi d'*Edeta*, on tenim evidències clares d'un abandó de les estructures urbanes sense reutilització al final del segle III dC, però on, en canvi, hi ha evidències clares de continuïtat per la presència d'abundant material arqueològic dels segles IV i V, i fins i tot de material de conjunts tancats on hi ha proves evidents de manifestacions rituals paganes a la mateixa ciutat i a les zones on abans hi havia edificis domèstics? Tenim evidències que estan abandonades, hi ha indicis d'una freqüentació i durant el segle VI ja hi hagué una reutilització evident, amb modificacions d'un antic edifici públic. Evidentment ja estem en una altra dinàmica. Però què passà durant els segles IV i V en ciutats on no hi ha cap evidència de noves construccions, però en canvi sí que hi ha materials i evidències d'algun tipus d'actuació? És a dir, què passà amb el govern municipal? Aquesta ciutat funcionava com a ciutat? Tenia el seu senat municipal? Estava desestructurada, no urbanísticament sinó com a municipi? Desaparegué ja com a municipi? Aquesta és la qüestió que jo plantejo, perquè evidentment el que tu exposes per

a València i *Tarraco* no es pot traslladar a altres municipis que desaparegueren durant els segles II i III, tot i que abans havien arribat a ser municipis importants.

J. M. GURT:

Et contestaré com a arqueòleg. Alguns dels casos que he plantejat aquí són bons exemples per a això que em preguntes. Posem per cas Badalona. Una ciutat amb abundants excavacions portades a terme i de la qual tenim un notable conjunt de registres contrastables. Podràs comprovar com els nivells arqueològics posteriors al final del segle II gairebé no existeixen i per damunt d'aquests apareixen ja nivells del segle V i VI. Contràriament, l'epigrafia et diu que teòricament la ciutat seguia funcionant com a municipi durant el segle III. L'epigrafia et diu que els *decurions* hi són. Però arqueològicament el registre s'aturà pràcticament al final del segle II i després hi ha un buit que arribà al V. Ho plantejges d'una manera diferent del que jo penso personalment. A tu et sembla que tens una ciutat fins al segle II i que després aparegué quelcom més enllà i que enmig hi ha el buit.

V. ESCRIVÀ:

Jo plantejo el tema d'un municipi romà que al segle III tenia totes les cases en ruïnes. Ja no hi havia municipi, ja no hi havia edificis. Els edificis públics no estaven en ús, estaven inutilitzats. Jo em plantejo: hi havia una cúria municipal en aquell moment?, com s'estructurava?

J. M. GURT:

Això no ho puc contestar, perquè no sóc historiador.

V. ESCRIVÀ:

Sabem que hi ha activitat perquè hi ha materials i hi ha estructures puntuals relacionades amb

aquesta activitat: no hi ha un buit, hi ha una continuïtat. Se sap, en realitat, que el que era l'antiga ciutat ja no estava ocupada, ja no s'hi reconstruïren cases, ja no hi hagueren noves construccions.

J. M. GURT:

No parlis de l'antiga ciutat. La ciutat hi és, però s'ha transformat. Tu dius que el que hi ha és una freqüentació, però potser hi ha més que una simple freqüentació, hi ha una permanència. Crec que hi ha vida permanent, però d'unes característiques molt diferents, i probablement el registre arqueològic no ha aconseguit detectar-la amb claredat.

A. RIBERA:

Voldria fer un suggeriment sobre una de les poques coses de les quals no ha parlat J. M. Gurt i que penso que estan en relació amb aquesta mena de ciutats fantasmals que sembla que pul-lulen per tot arreu. Elements d'una època serveixen per interpretar-ne d'altres, com podria succeir a les construccions amb materials peribles, com la fusta o com l'habitatge típic de l'horta valenciana fins fa poc, les barraques, fetes amb terra i canya. Mai no he excavat una barraca, però als nivells de fundació de la ciutat romana de *Valentia*, al segle II aC, sí que hem tingut la sort d'excavar barraques i tendes. Tenim aquesta sort perquè la base de l'excavació és una argila groguenca que sempre està humida i és molt difícil no veure els forats dels pals i els fons de les cabanyes. Aquestes deixalles de barraques i d'altres construccions de fusta les coneixem, per exemple, a les excavacions recents del fòrum de Roma, quan s'ha excavat no sols cercant les lloses del fòrum sinó que s'ha documentat bé tot el registre arqueològic. Les fonts històriques, a Itàlia, també parlen d'aquestes construccions de fusta. Tanmateix, els arqueòlegs del nord d'Europa ho tenen més fàcil: la fusta es conserva millor.

On vull arribar amb aquesta reflexió? Tal vegada a intentar explicar alguns d'aquests suposats abandonaments de zones urbanes, que potser no són espais buits, sinó àrees urbanitzades amb construccions de fusta. A València, precisament, ja fa uns set anys, mentre s'excavava una necròpolis medieval, a la perifèria, al costat de l'edifici d'El Corte Inglés, en conculoure d'excavar un cementiri del segle XIV, per sota es va trobar una barraca d'època visigòtica sobre el nivell d'argiles estèril, en una zona on no hi havia ciutat romana ni tardoantiga i és molt fàcil veure les

empremtes sobre el terreny natural. Al contrari, per sobre dels enderroc d'una ciutat romana és força difícil veure els indicis de pals, però tal vegada hi eren. Demà mateix ensenyaré unes diapositives del nimfeu romà de València amb forats de pals, tot enmig del fòrum. Moltes vegades diem que no hi ha construccions, però el que no hi ha són edificacions de pedra, com les que estem acostumats a trobar per ací des de la protohistòria. És possible que si pensem una mica, el que hem de buscar ho trobaríem. Encara no ens hem adaptat a pensar que a l'època visigòtica construïen grans cases de fusta. A València ja tenim un testimoni clar d'una *barraca* d'època visigòtica a la perifèria de la ciutat. És sols una pista, però també hi ha nivells als quals és pràcticament impossible veure els indicis de pals, fins i tot si anem amb aquest propòsit. No és tan fàcil com als nivells de base, amb una argila groga, sempre humida, on destaquen molt bé les alteracions. La meua intenció era fer una crida d'atenció d'aquest tema. Els anglesos han excavat al nord de l'Àfrica i a Itàlia, als fòrums de l'antiga *Caesarea* i *Luna*, on han trobat cabanyes tardoantigues sobre les lloses del fòrum, segurament perquè estan més acostumats a les cabanyes dels saxons. Els mediterranis no estem gaire acostumats a aquest tipus d'excavacions, ni a pensar que es poden trobar coses de fusta, fet que pot dur a interpretar erròniament l'evidència.

J. M. GURT:

Posaré un altre exemple també de la ciutat de *Baetulo*. A les campanyes d'excavació que estem portant a terme actualment, l'únic senyal que tenim per determinar que hi ha algun tipus de vida sobre els nivells d'enderroc dels segles I/II són els rituals de fundació que es fan creant negatius en els nivells dels segles I/II, en els quals es depositen urnes amb les restes d'animals que demostren clarament que estan fundant un espai nou.

V. ESCRIVÀ:

Jo penso com l'Albert Ribera, que l'única opció és una continuïtat amb un tipus d'estructures que no siguin peribles. Però el que jo em plantejo és que aquest tipus de construccions, que fan que continuï vivint determinada gent en un espai, és perquè hi ha unes terres per explotar, hi ha una sèrie d'activitats econòmiques heretades, per tant, tenen una mica l'obligació de portar-les endavant, i això no implica, potser, que, en un moment determinat i a la llarga, aquests municipis acabin desapareixent, perquè es desestructuren des del mateix

govern municipal. Jo penso que a partir d'aquest moment el problema està en el fet que aquestes ciutats o antics municipis acaben perdent una mica aquesta categoria de municipis perquè deixen de tenir el seu govern. No hi ha prou gent en aquells espais per continuar mantenint la ciutat.

J. M. GURT:

Fins que el segle VI aparegueren les parròquies.

V. ESCRIVÀ:

O, en el cas de Llúria, els grans propietaris que recuperen els edificis públics.

J. M. GURT:

Que pel que he pogut comprovar, es localitzen al centre neuràlgic de l'antiga ciutat i organitzen el nou nucli habitat entorn seu. El problema és que els edificis que corresponen a aquestes possibles parròquies, arqueològicament, els coneixem molt malament, per no dir que no els coneixem gens. El que sí que sabem és que ja enterraven al costat de la parròquia i no en època medieval, sinó en el segle VI!

V. ESCRIVÀ:

Sí, però et comento: el segle VI ens és més conegut. El problema que tenim als municipis petits és el problema del segle IV i V. El VI, més o menys, sí que és conegut.

J. M. GURT:

Però, si hi són en el VI és per algun motiu.

V. ESCRIVÀ:

Evidentment. Per això jo ho he preguntat, si no, no hauria preguntat res. Penso que del segle III al VI hi ha molts anys per davant. Jo vull saber si la gent que hi havia al segle VI era hereva de la gent que hi havia al segle III. És simplement la meua pregunta.

A. RIBERA:

A nosaltres també ens agradaria esbrinar-ho!

PH. PERGOLA:

Dopo questa ampia relazione, devo esprimere nello stesso la mia perplessità ed il mio imbaraz-

zo, soprattutto perché non sono certo di aver capito molto di quanto è stato espresso. Inoltre sono stati presentati tanti casi che non conosco direttamente ed il mio intervento è pertanto più quello del topografo generico della tarda antichità, con un taglio metodologico, sui principi, che non sul caso iberico in sé. Prima di tutto mi stupisce l'affermazione relativa alla scomparsa dello spazio pubblico urbano in età così precoce, addirittura nel III secolo, se non alla fine del II. Si verrebbe così a creare un'eccezione iberica sia rispetto all'Africa che all'Italia, ma anche all'Oriente, se pensiamo ad esempio all'iscrizione di Orchistos di cui ho parlato al Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana di Vienne, laddove, in età costantiniana viene rivendicato il vivere urbano classico, quello dei *fora* e dei monumenti pubblici tradizionali. In Africa, ma non solo, gli ultimi restauri nei *fora*, con iscrizioni dedicatorie proseguono per tutto il IV secolo e addirittura nel primo quarto del V. Quindi non riesco a capire come ci possa essere un vuoto giuridico urbano e una città che continua con scambi, con commerci e con un'evoluzione successiva. Altro elemento è questa cinta urbana ridotta; si è ormai accertato che almeno in Italia ed in Africa, la realizzazione di fortificazioni, addirittura fino al VI secolo, non significa che tutta la vita si concentri al loro interno; la città esterna continua a vivere e in molti casi a svilupparsi. Questa realtà riguarda anche l'intero tessuto urbano romano.

J. M. GURT:

No, el que passa és que això no és general. En algunes ciutats, entre els segles I i III es detecta ja l'abandonament dels edificis públics. El més significatiu és l'abandonament del fòrum. No és el cas de Tarragona, on sembla que això passà al final del segle IV/principi del V. A Barcelona, hi ha una inscripció que es data al final del segle IV i que lògicament correspon a un edifici públic. Però és evident que hi ha casos en què els canvis comencen molt aviat, tot i que aquesta no sigui la norma general.

PH. PERGOLA:

Ma non si tratta di casi eccezionali? Si ha la certezza che diventino poi città episcopali?

J. M. GURT:

Cartagena, Empúries.

D. DEL AMO:

Jo tenia entès que el circ de Tarragona s'abandonà en el segle v.

Si no vaig errada, Gebellí i altres, en una publicació de fa tres anys, diuen, fins i tot, que es féu una reconstrucció del paviment del circ en època, precisament, del bisbe Eusebi. Si a aquesta dada hi afegim que el rei visigot retreia al bisbe Eusebi la seva afició a determinats jocs de circ, la qual cosa el monarca considerava com un escàndol públic, penso, com indica Gebellí, que el lloc on se celebraven els jocs favorits d'Eusebi no era el seu palau, un espai penso de caràcter privat, sinó en un lloc públic, el circ, el qual, encara que estigués ja en zona d'hàbitat, podia ser utilitzat, pel que fa a la part de l'arena, com succeïa en alguns casos, en el segle XVII, a les places majors espanyoles, on es feien *corridas* o representacions teatrals.

J. M. GURT:

Anem per parts. En el cas del circ de Tarragona es confirma l'existència d'estructures domèstiques detectades i datades arqueològicament al final del segle v. Sí que és veritat que aquestes estructures es localitzen a les zones interiors de les voltes del circ. Perquè, que jo recordi, la zona central va ser excavada més recentment, quan es construí el pàrquing de la plaça de la Font, i d'aquell espai, que jo sàpiga, no hi ha cap dada cronològica publicada. Per tant, no sabem què devia passar a la part del circ corresponent a la zona de jocs durant l'època tardana.

D. DEL AMO:

És que jo no penso en la zona de les voltes sinó en l'arena, és a dir, en el terra de l'actual plaça de la Font, per celebrar-hi puntualment jocs o altres tipus d'esdeveniments.

J. M. GURT:

A la zona corresponent a l'antiga plaça del fòrum provincial, les cronologies d'utilització de l'abocador de Vilarroma són de segon quart del segle v. I quan es formà l'abocador, les lloses del paviment de la plaça ja no hi eren, havien estat arrencades. Pel que fa a l'amfiteatre, quedà inutilitzat durant el segle v. Potser algú present a la sala ens en pot aportar més informació.

J. LÓPEZ:

Només un comentari sobre aquest tema del circ. En el circ de *Tarraco* es detecta que les voltes s'ocupen com a lloc d'hàbitat domèstic a partir de mitjan segle v i a l'*arena* s'observa també un petit recreixement datat a la primera meitat del segle VI, que en principi no va relacionat amb cap estructura. Sembla una repavimentació, però afirmar que el circ continuà o no com a tal, a l'*arena*, és difícil. Els famosos espectacles del bisbe Eusebi es podien celebrar en una part de l'*arena* del circ o en una plaça o en qualsevol lloc. Penso, ara que som a València, en la tradició dels bous; és un espectacle amb animals que es fa al carrer encara avui. Crec que és molt difícil d'esbrinar, per no dir impossible, l'àmbit de celebració d'aquests espectacles.

D. DEL AMO:

Com ja he dit, la plaça que ocupa l'arena de l'antic circ també avui dia es fa servir per a espectacles públics, perquè és molt espaiosa. Per això penso que a l'antiguitat podria haver estat igual. D'altra banda, insisteixo que si el bisbe donava lloc a escàndol per veure un cert tipus d'espectacles, havien de fer-se en un espai públic i no privat.

J. LÓPEZ:

Però un carrer també és un espai públic. Realment, és molt difícil identificar-ne el lloc.

P. MATEOS:

Yo sólo quería hacer una pequeña reflexión, relacionada con esta ponencia y un poco también confirmando la extrañeza que le producía al profesor Pergola el abandono de los edificios públicos, sobre todo los de carácter forense, en fechas tan tempranas. Yo creo que ésta es una preocupación seria. A mí me da la impresión de que estamos copiando argumentos de la arqueología clásica; estamos buscando ese modelo de ciudad tardoantigua que, en mi opinión, todavía es pronto para definirla. O estamos buscando modelos también para explicar una continuidad. Yo creo que así nos sentimos más seguros los arqueólogos, no lo sé. Nos sentimos más seguros creyendo que existe un modelo de continuidad para algunas ciudades, que existe un modelo de ciudad imperial, otro de ciudad tardorromana y otro de tardoantigua. Que existen unos elementos que son los que

garantizan, por una parte, la continuidad y otros elementos que son los que definen la nueva ciudad. Y vamos al encuentro de esa seguridad en la búsqueda de paralelos, eso que tanto nos gusta a los arqueólogos. Claro, entonces, decimos, para que una realidad como la mía tenga validez necesito un paralelo en otra ciudad. Cuanto a los edificios forenses que se abandonan, ahora hemos descubierto que las basílicas no desaparecieron, sino que podían estar quedándose en el siglo IV otro tipo de edificios administrativos mucho más relacionados con la administración de ese momento que en la de hace tres siglos; y estoy hablando de los nuevos edificios administrativos que pueden ser de Valencia o de *Complutum* o el de Córdoba, por qué no, entre comillas. Y me da la impresión también que en esa creación de esos modelos estamos cogiendo la parte por el todo. ¿Y cuál es el problema? Que la mayoría de ciudades que tienen continuidad de ocupación tienen continuidad de ocupación también ahora, y, por tanto, todas las intervenciones arqueológicas que se realizan en esas ciudades son excavaciones preventivas que tienen dos elementos fundamentales y, en mi opinión, deficitarios: la parcialidad de los resultados, los datos, y, salvo excepciones, que no existe una unidad de registro para esas ciudades, una unidad en la documentación de esos registros en esas ciudades. Eso hace que podamos estar tomando como seguros elementos, por ejemplo, que definen una casa de la que ha sido excavada tan sólo una cuadrícula de 5×5 , donde aparece un basurero o aparece una reutilización; no podemos generalizarlo con todo un contexto urbanístico antiguo; podemos estar creando impresiones falsas. Esto provoca, como bien decía J. M. Gurt y se reía: si hasta ayer no ha cambiado, ¿por qué estamos continuamente cambiando esas interpretaciones? Me parece que deberíamos abrir un período de revisión y reflexión, que en el fondo es la conclusión con la que finalizaba mi ponencia esta mañana.

J. M. GURT:

Hi estic d'acord i crec que hem intentat que justament això fos així. En cap moment no hi ha hagut una voluntat d'establir models perquè no és el moment, i potser quan ho sigui veurem que no van existir. Però sí que és veritat que partim d'una realitat en la qual sí que hi havia models. Aleshores, el que sí que crec que cal fer és ordenar les coses: què està passant en els circs? Doncs que s'abandonaven en aquella època i en aquestes altres

es reocupaven. D'acord, perfecte. I quins són els altres espais o edificis públics que també s'estaven abandonant? I quina és la dinàmica substitutiva? Fer això no vol dir que volem crear models, però sí ordenar realitats. Jo tinc tendència a parlar de fenòmens, no sé si és correcte. Però hi ha una sèrie de fenòmens que es donen i es repeteixen, en temps diferents i més o menys de la mateixa manera. Això evidentment ens ajuda a configurar el que era el món urbà de l'antiguitat tardana, que no vol dir que Mérida necessàriament es comporti de la mateixa manera que Barcelona i que Barcelona es comporti igual que Tarragona. Però sí que els fenòmens es repeteixen i, encara que el motiu que els produeix pot ser diferent a cada lloc, el resultat és un fenomen comú.

P. MATEOS:

Lo que venía a insinuar un poco era que, fíjate que incluso cuando hablas de esos elementos, por ejemplo, abandono de los edificios públicos de espectáculos, a lo mejor conocemos tres o cuatro, pero es que además de estos tres o cuatro que conocemos, ninguno coincide cronológicamente. Entonces hay que preguntarse qué es lo que está pasando, porque decimos: ¿cuándo se abandonaron los teatros? Conocemos el abandono *fehchado* de cuatro teatros: uno en el III, uno en el IV, otro en la mitad del siglo II y otro en el V. Lo que pasa realmente es que los datos o no son reales o la investigación no debe ir por ahí.

J. M. GURT:

Compte, crec que estem barrejant coses. Hi ha fenòmens que són iguals o semblants, que es produeixen en temps diferents, darrere dels quals hi ha una realitat diferent. El que passa és que la imatge final és la mateixa. D'altra banda, em pots dir que coneixes molts més casos dels que hem fet servir avui aquí, però és que la llista és restrictiva i encara hauria de ser-ho més, ja que si volem fer les coses bé és absolutament necessari contrastar les dades arqueològiques. Quan datem, ho hem de fer arqueològicament i cal saber amb què datem arqueològicament. Per això hem fet servir repetidament el cas de Tarragona, perquè és un molt bon exemple de com cal treballar —tot i que no sempre—, a més, hi ha molta feina feta i publicada, i això et permet afinar molt a l'hora de precisar les cronologies arqueològiques. Pots contrastar els diferents horitzons materials registrats a la ciutat, que aparentment són iguals, però arribes a

discriminar-los entre ells per petits detalls i això fa que puguis fer precisions fins ara mai fetes. La tesi de J. M. Macias és un molt bon exemple del que estic dient. Malauradament, això és possible en molts pocs jaciments i, per tant, hem d'anar amb molt de compte a l'hora de fer servir les dades arqueològiques.

F. TUSET:

Jo crec que potser hauríem d'haver començat per definir algun terme. Quan tu parles d'abandonament, espoli, etc. Com en dius?

J. M. GURT:

Jo parlo d'abandonament quan l'edifici ha perdut la seva funció primària.

F. TUSET:

M'agrada el matís!

J. M. GURT:

Entenc que a un públic com el present no cal fer-li aquesta precisió.

F. TUSET:

Jo crec que sí. L'abandonament del circ de Tarragona... El circ de Tarragona està en ús actualment. Les voltes del circ són els soterranis de les cases. No és broma... em coneixes. Abandonament, saqueig, reutilització. Jo no crec que això sigui abandonament, és només que l'edifici deixa de tenir l'ús pel qual va ser concebut, però això no és un abandonament, sinó una reconversió. Ara donaré un exemple que el doctor Palol coneix molt bé, i tu també: les termes de *Clunia*, els dos edificis. Jo crec que les termes de Los Arcos II, i amb això no acabem d'estar gaire d'acord amb el doctor Palol, estaven abandonades en el canvi del segle I al segle II perquè s'estaven inutilitzant els drenatges, el clavegueram. Es buidà, s'aixecà, per exemple, el banc de la latrina i s'omplí immediatament de deixalles, sense aparèixer gairebé Dragendorff 37 hispànica, però a les habitacions de les termes que no es poden continuar emprant per a ús termal hi documentem, a partir de la *sigillata*, una ocupació successiva cronològicament que no arribà al segle IV, en el cas de Los Arcos II. En el cas de l'altre edifici, el de Los Arcos I, mig edifici es mantingué com a termes, gràcies a la

doble planta que té, mentre que l'altra meitat de l'edifici s'abandonà forçosament com a termes, a mitjan segle II. És a dir, palestra, basílica, apoditeri, frigidari, tepidari, caldari d'aquella zona o almenys fins al frigidari, han d'estar abandonats i, tu ho saps molt bé, el millor conjunt tardà de *Clunia* surt d'una cabana feta sobre el mosaic de..., ara no recordo si de l'apoditeri o el frigidari. Una autèntica cabana. Del 150 fins a Teodosi s'hi podien haver fet cabanes cada trenta anys i no en trobem. Potser les úniques que tenim són a les habitacions de Los Arcos II, que es van omplint de les successives ceràmiques fins al segle IV, i les del IV-V ja les tenim a Los Arcos I. Amb la casa número 3 succeeix exactament el mateix. Està sencera, té la seva necròpolis tardana pel cantó est, que més tard acabà essent visigòtica. Veiem com les deixalles, les ceràmiques, l'anaren envaint: primer a fora de la casa i, a mitjan segle II, anaren entrant fins a l'altre gran conjunt de l'habitació 13. Crec, amb aquest problema, potser, de la doble cronologia i els nivells dobles. Llavors diries que *Clunia* és una mala ciutat el segle IV? Els millors conjunts d'hispànica tardana de la Península són a *Clunia*, absolutament semblants a un altre jaciment que també ha estudiat el doctor Palol, La Olmeda. Allà sí que hi ha un gran senyor, algú que viu del saqueig, perquè els seus avis també van viure del saqueig. Això és una reconversió, no és un abandonament. Al fòrum de *Clunia* només hi ha una taverna i mitja que tinguin materials del II, en cap de les altres tavernes hi ha materials del final del segle II i l'inici del III. Què passà al fòrum de *Clunia*? Això no era un fòrum ni era res, el segle II ni el III. Però llavors els de Tarragona pregunten: i d'on surten aquests *cluniencs* que tenim aquí, epigràficament?

J. M. GURT:

La reflexió és molt bona, perquè enllaça amb la pregunta d'Escrivà. El que tu dius és que tenim un edifici que ha perdut la seva funció primària en un moment determinat i, en aquest cas o en alguns dels exemples que has citat, hi ha una reutilització immediata que es perllonga en el temps i, a més, no és una reutilització uniforme, sinó que va canviant amb el temps. A partir d'una situació com aquesta, ja fa temps que ens preguntem si això segueix sent una ciutat o ha deixat de ser-ho. Aquesta era la pregunta que feia Escrivà. En certa manera, és el cas que es plantejava aquest matí, quan s'estava presentant *Recopolis* i ens han parlat de la fase I i de la fase II. Jo, en veu baixa, li he dit

a Olmo, que la fase II era realment la bona, és la veritable ciutat. És evident que en aquella fase II hi havia vida a la ciutat, justament quan aparentment s'hi vivia una mica de qualsevol manera.

PH. PERGOLA:

Con il mio intervento ho voluto scendere sul campo della provocazione, rispondendo a mia volta alle provocazioni della vostra relazione e stimolando ulteriori riflessioni, anche in previsione di quelle che saranno le conclusioni del Congresso Internazionale che terremo a Barcellona nel 2005. Sono stati toccati i punti di maggior difficoltà: continuità o abbandono? Riuso o abbandono degli edifici pubblici? E quale riuso? Rimane da compiere un grande lavoro, sistematico e sulla lunga durata, partendo dagli esempi e dalle eccezioni presentati, ovviamente non solo per la penisola iberica. Ecco, quindi, su questo credo che tu abbia fatto una vera bellissima provocazione e ci siamo caduti in tanti. Complimenti.

P. DE PALOL:

El doctor Tuset ha introduït en l'ampli discurs del doctor Gurt el tema de *Clunia* i dels nuclis abandonats, ja sigui de manera total o gradual. Potser caldria reflexionar sobre aquest fet i generalitzar-lo a tota la *Hispania* tardoromana i veure les motivacions polítiques, religioses i demogràfiques que van portar a la seva desaparició.

Pel que fa a les restes i els conjunts de *Clunia*, estem perfectament d'acord amb el que diu Tuset: hi hagué un procés de desaparició de la ciutat a partir dels grans edificis públics que ja ens havien sorprès per les seves magnituds dins el conjunt de la urbanística imperial. Els centres monumentals s'abandonaren molt aviat, sobretot el teatre i el fòrum, que deixaren de tenir les seves funcions dins la ciutat romana. En certa manera, arribà un moment en què *Clunia* no els necessità, en desaparèixer el seu territori amplíssim en el moment de ser capital del convent jurídic. El fet succeí molt probablement ja al final del segle III i els dos conjunts ja no es ree-

dificaren ni s'aprofitaren per a nous assentaments. El tercer conjunt monumental, les termes, en part s'abandonaren, però hi hagué aprofitaments i ampliació utilitzant alguna de les seves cambres. Així, l'ampli apoditeri de Los Arcos I es partí en altres estances per a habitatge, mentre que a la cambra asimètrica del conjunt aparegueren abundants ceràmiques hispàniques tardanes com a part d'un forn de terrissa. La modificació i la nova utilització es féu des del segle IV, segons ens demostren les troballes, principalment de moneda. Hi ha altres llocs probablement també amb centres ceràmics, en l'edifici encara per excavar del lloc de Las Paredejas, i a la casa número 3 i a les petites termes del fòrum, que usaren sempre l'aprofitament dels forns termals. El problema, però, és identificar el lloc d'habitació, evidentment existent, com demostra una petita necròpolis de temps visigòtics entre les termes del fòrum i la casa número 3, al costat de l'ermita medieval. Tampoc no se sap fins ara la duració o abandonament de les grans cases, com la número 1, anomenada de Taracena, però tot fa pensar ja en transformacions i probablement deshabitatge des del final del segle II, sense que s'hi detectin llocs d'aprofitament posterior.

És evident l'existència d'un poblament residual molt reduït que, entre altres coses, fabricava les ceràmiques tardanes, però fins ara desconeixem els llocs d'habitació. La realitat del seu abandonament es manifesta sobretot amb l'amortització dels edificis públics extraordinaris dels segles I-III, un cop desapareguda la funció política i social de la ciutat, sense cap nucli religiós que fos el motor d'una nova urbanística.

Uxama, l'actual Burgo de Osma, heretà el bisbat de temps visigòtics. Les seves condicions topogràfiques i demogràfiques supliren *Clunia*, tot i que la *Uxama* romana tenia moltíssima menys entitat. La vella colònia, sense cap resta de renovació urbana, anà desapareixent, però degué mantenir evidentment nuclis residuals prou actius fins a les darreries del segle VII, amb el corresponent petit cementiri. Cal, però, fer una important observació, que és el reduït espai excavat de la zona privada de la ciutat, d'altra banda molt extensa.